

Sociale aardrijkskunde

<https://hdl.handle.net/1874/364192>

A. op. 192, 1943.

SOCIALE AARDRIJKSKUNDE

A. DE WAAL

recht

3

A. qu.
192

UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT

4119 7843

SOCIALE AARDRIJKSKUNDE

SOCIALE AARDRIJKSKUNDE

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN
DOCTOR IN DE LETTEREN EN WIJSBEGEERTE
AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT TE UTRECHT
OP GEZAG VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS
L. VAN VUUREN, HOOGLEERAAR IN DE FA-
CULTEIT DER LETTEREN EN WIJSBEGEERTE
VOLGENS BESLUIT VAN DEN SENAAAT DER
UNIVERSITEIT IN HET OPENBAAR TE VER-
DEDIGEN OP VRIJDAG 28 MEI 1943, DES VOOR-
MIDDAGS TE 11 UUR

DOOR

ANNA DE WAAL

GEBOREN TE CULEMBORG.

AAN MIJN OUDERS

PROMOTOR: PROFESSOR L. VAN VUUREN.

INLEIDING.

„Slechts een voortdurend zich bezinnen op de beteekenis van de relatie mensch-natuur kan het inzicht in die relatie tot een waardevol nieuw begrip van ons vak, van de sociale aardrijkskunde maken.”

Deze woorden van Professor L. v a n V u u r e n, hoogleeraar in de sociale aardrijkskunde aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, geschreven aan het slot van zijn artikel: De relatie mensch-natuur¹⁾, vormen de aanleiding tot de hierna volgende beschouwingen.

Wat V a n V u u r e n met deze relatie mensch-natuur bedoelt, blijkt uit de omschrijving, die hij geeft van de sociale aardrijkskunde: „De sociale geographie... is de jonge concrete wetenschap, die de verschijnselen wil kennen, welke voortvloeien uit de relaties welke er bestaan tusschen de menschelijke groep en het woongebied, waarin die groep zich georganiseerd heeft. Naar twee zijden werkt deze relatie. In haar welvaartsstreven, dat in den aanvang nagenoeg uitsluitend gericht is op de instandhouding van de groep, kiest de groep een bepaald productieproces, dat volkomen aangepast is en *noodwendig* aangepast moet zijn, eenerzijdsch aan het geestelijk niveau door de groep bereikt, anderzijdsch aan de geboden mogelijkheden in de gekozen woonruimte. Dit zijn de twee facetten. Onafscheidelijk zijn zij verbonden, dat beteekent dat er een nauwe relatie tusschen die beide facetten moet bestaan.”

„De menschelijke geest wordt binnen de gekozen woonruimte het scheppende, het omvormende, terwijl de woonruimte zelve in hare eigenschappen de grenzen aan de activiteit van den menschelijken geest stelt²⁾.”

Deze omschrijving als uitgangspunt nemend zal eerst een poging worden gedaan om duidelijk te maken, hoe men zich de relatie groep-woongebied moet denken. Vervolgens zal dan getracht worden uiteen te zetten, wat geografisch te

1) In Dr. J. B. L. H o l, Ter eere van haar 25 jarig Doctoraat, 1916—1941, blz. 23.

2) V a n V u u r e n, De mensch als subject in de wereldeconomie, 1934, blz. 1.

verstaan is onder georganiseerde groep en woonruimte aangezien deze twee, door haar onderlinge binding, eerst haar sociaal geografischen inhoud verkrijgen, om daarna een poging te doen tot een synthese te komen. Na deze beschouwingen over de sociale aardrijkskunde als theoretische wetenschap zal nog het een en ander worden opgemerkt over de sociale geografie als practische wetenschap. Het geheel is bedoeld als een eerste poging tot fundeering van de sociale aardrijkskunde, zooals deze zich in Utrecht bezig is te ontwikkelen.

Het is duidelijk, dat het niet méér kan zijn dan een onderling met elkaar in verband brengen der verschillende zich voordoende problemen, een verwerken van de daarover reeds verworven inzichten, een rangschikken van de op verschillende plaatsen tot uiting gekomen gedachten.

Het zou goed zijn, wanneer dit soort beschouwingen na verloop van tijd nog eens zou worden herhaald, omdat de sociale aardrijkskunde, als jonge wetenschap, nog bezig is haar weg te zoeken. Vooral de uiteenzettingen over de synthese zullen noodzakelijk den invloed ondergaan van het stadium, waarin onze wetenschap verkeert. Zij is namelijk naar de opvatting van verschillende beoefenaars aan de synthese nog in het geheel niet toe.

Naar aanleiding hiervan zou men zich met reden kunnen afvragen of het dan nu niet veel te vroeg is om een fundeering van de Utrechtsche sociale aardrijkskunde te beproeven.

Aan den eenen kant is het natuurlijk waar, dat de sociale aardrijkskunde het meest gediend is met diepgaande studies van kleine gebieden, waarin met behulp van een goede analyse de relatie mensch-aarde wordt onderzocht. Aan den anderen kant is het echter evenzeer waar, dat het juist voor een zich ontwikkelende wetenschap van groot belang kan zijn, dat zij, zich bezinnend op haar grondslagen, een fundeering beproeft om den eigen arbeid te bevorderen en om misvatting te voorkomen, niet alleen van den kant van buitenstaanders, maar ook en vooral van den kant van haar enthousiaste beoefenaars. Dit wordt van nog meer beteekenis, wanneer men moet constateeren, dat er velen zijn voor wie de hiervoor genoemde vragen eenvoudig geen problemen zijn, die meenen te kunnen volstaan met een algemeene notie van het begrip, waarmede zij werken, die meenen uit te komen met practisch werk alleen.

Deze voorgenomen uiteenzettingen kunnen echter niet worden gegeven zonder behulp van de wijsbegeerte en wel om de

volgende redenen, die men bij Hoogveld aldus vindt samengevat: „Omtrent de verhouding van wijsbegeerte en andere wetenschappen kunnen we eerst in het algemeen opmerken, dat deze laatste uitgaan van beginselen en voortbouwen op fundamenteën, die zij zelf niet onderzoeken en van hun standpunt ook niet kunnen onderzoeken en verantwoorden. Zo is iedere wetenschap gebonden aan de wetten van ons menselijk denken; deze worden bestudeerd in de logica of denkleer. . . . Er is nog een ander opzicht, dat ons de wijsbegeerte als fundament van andere wetenschappen toont. De waarde en draagwijdte van ons kennen wordt in de kenniscritiek onderzocht. Van haar antwoord hangt eigenlijk af inzicht in wat de wetenschapsman bereikt met zijn onderzoek. Nu is de mens van nature realist, hij leeft in de overtuiging, dat hij zich in de ervaringswetenschap bezig houdt met werkelijke dingen buiten zijn bewustzijn als zodanig bestaande. . . . Wij achten dit realisme gerechtvaardigd, tenminste in zijn grote lijnen; maar wil het verantwoord zijn, dan heeft de ervaringswetenschap zich tot de wijsbegeerte te wenden. Ook gebruikt de wetenschap voortdurend begrippen, noemen we slechts het begrip oorzaak, die dieper worden doorvorst in de metaphysica.

Op deze wijze is de wijsbegeerte dus fundamenteel voor de andere wetenschappen. . . . Willen ze wijsbegeerte betrekken in hun beschouwingen, dan is daartegen o.i. niet het minste bezwaar, maar op één voorname voorwaarde n.l., dat zij weten, dat zij dit doen¹⁾.”

Het is niet alleen duidelijk, dat men voor het beoogde doel gebruik moet maken van de wijsbegeerte in het algemeen, maar ook, dat men zal moeten uitgaan van een bepaald wijsgeerig systeem, omdat het wetenschappelijk niet verdedigbaar is, de gebruikte argumenten te ontleenen aan verschillende stelsels, die elkander wellicht op principieele punten weerspreken. Dit is geen eenzijdigheid, maar een eisch voor methodisch werken. Zelfstandig filosofeeren brengt voor niet-vakmensen onoverkomelijke bezwaren met zich mede.

Niet alleen moet het te gebruiken stelsel voor den onderzoeker zelf vaststaan, maar de keuze moet ook worden vermeld, omdat het duidelijk laten uitkomen van het punt van uitgang eveneens een eisch van de wetenschap is.

Het is echter niet noodig over het gekozen systeem als zoo-

1) Hoogveld, Inleiding tot de wijsbegeerte, II, 1941, blz. 86.

danig verantwoording af te leggen, dit is de taak van de wijsbegeerte. Het is voldoende, wanneer men zijn standpunt kenbaar maakt.

Bij de volgende beschouwingen zal gebruik worden gemaakt van de aristotelisch-thomistische wijsbegeerte, waarvan het kencritische standpunt het realisme is, wat alreeds uit de zoojuist aangehaalde woorden van Hoogveld is gebleken.

Misschien is het niet ondienstig voor een goed begrip van het geheel, iets uit de geschiedenis van dit systeem aan te stippen, zooals Sassen deze geeft in zijn „Wijsbegeerte van onzen tijd“.

„Tegenover de theologie heeft de Neo-Thomistische filosofie haar bestaansrecht en zelfstandige positie voor goed verworven. Aan de meest uiteenlopende vraagstukken van het wijsgeerig denken heeft zij haar aandacht gewijd. Door het aantal harer publicaties overtreft zij alle andere wijsgeerige richtingen. Het contact met het moderne denken heeft zij herwonnen, en zij is als factor in het wijsgeerige leven, waaruit zij in vroeger jaren zichzelf had afgezonderd, niet meer te verwaarlozen¹⁾.“

„Het handhaven van de Thomistische filosofie in de 20e eeuw is dan ook allerminst een lijdelijk teruggaan naar het verleden of het gewillig aanvaarden van een opgelegd denkstelsel, maar het steunt op de zelf gewonnen overtuiging, dat het kennen van de waarheid geen functie is van den tijd, doch door de wisseling der eeuwen onveranderlijk tot hetzelfde resultaat moet leiden. De naam Neo-Thomisme moet dus niet in dien zin worden verstaan, dat de nieuwe Thomistische wijsbegeerte van de oude in wezenlijke punten zou verschillen, zooals b.v. het Neo-Platonisme van het Platonisme, of het Neo-Kantianisme van het Kantianisme. Deze wijsbegeerte houdt voor zeker, dat de principen van metafysiek, waar Thomas van Aquino zijn stelsel op bouwde, de betrouwbare weergave zijn van een objectieve werkelijkheid en hun waarde tot heden onveranderd hebben behouden. Dit wil echter niet zeggen, dat daarmee alle zelfstandige denk arbeid overbodig zou zijn geworden, of dat het gezag van Thomas ieder meeningsverschil in wijsgeerige kwesties zou uitsluiten²⁾.“

Van meet af aan hebben zich „in het Neo-Thomisme twee

1) Sassen, Wijsbegeerte van onzen tijd, ² 1940, blz. 271.

2) idem idem blz. 272.

richtingen onderscheiden, die in haar uitersten zeer ver uiteenloopen, maar wier onderlinge grenzen niet steeds zuiver te bepalen zijn.

De eerste richting is conservatief. Zij meent, dat het in de wijsbegeerte niet zoozeer gaat om het zoeken, dan wel om het zuiver opnemen en zelfstandig overdenken van de eens gevonden waarheid.... De tweede richting is progressief. In eerbied voor de grondbeginselen van het Thomisme doet zij voor de eerste niet onder. Zij beschouwt de Thomistische wijsbegeerte in haar geheel als de meest adaequate uitdrukking van het menselijk kennen op wijsgeerig gebied, maar meent, dat daar van een afgesloten systeem geen sprake kan zijn" ¹⁾). Zij ziet „de eeuwigheidswaarde van de Thomistische wijsbegeerte vooral hierin, dat deze in haar principieën de onbepaalde gelegenheid biedt tot het zelfstandig oplossen in Thomistischen geest van de vraagstukken, die door de latere wijsbegeerte gesteld zijn, maar die aan Thomas zelf nog onbekend waren. Zij houdt.... dat de leer van Thomas van Aquino bestemd is om steeds te blijven groeien. Het Neo-Thomisme wil dus een eigentijdsche wijsbegeerte zijn, en een antwoord geven op de actueele problemen van elk tijdvak, waardoor het zich steeds nieuwe stof ter zelfstandige bewerking ziet toegewezen. Het schrikt er niet voor terug, gebruik te maken van wat anderen hebben geleerd, wanneer dit tot den groei en de ontwikkeling der wijsbegeerte mede kan dienen. Het is bereid, zich alle waarheid, door wien ook verkondigd, te assimileeren en die met eigen geest te bezielen. Ook stelt het zich niet tevreden met de basis der alledaagsche ervaring, maar het streeft er naar, zijn metaphysische theorieën voortdurend met de gegevens der positieve wetenschap te confronteeren". „Tot de progressieve richting behooren dan ook al degenen, die.... tot de verdere ontwikkeling van de Thomistische wijsbegeerte hebben bijgedragen" ²⁾).

Voor Nederland zijn dit de Utrechtsche oud-hoogleraar Dr. J. Th. B e y s e n s, de onlangs overleden Nijmeegsche hoogleraar Dr. J. H. E. J. H o o g v e l d en de tegenwoordige Utrechtsche hoogleraar Dr. I. J. M. v a n d e n B e r g.

Gebruikmakende van dit systeem zal dus getracht worden de sociale aardrijkskunde een basis te geven. De zoojuist ge-

1) S a s s e n. Wijsbegeerte van onzen tijd, ² 1940, blz. 273.

2) idem idem blz. 274.

noemde Professor Van den Berg heeft de groote welwillendheid gehad zijn critisch oog te laten gaan over het wijsgeerige gedeelte van deze poging. Zijn waardevolle opmerkingen zijn een werkelijke steun geweest bij het tot stand komen van dit werk.

Veel uit de talrijke en lange citaten had natuurlijk ook met eigen woorden gezegd kunnen worden. Op het niet eigen terrein van de wijsbegeerte is dit doelbewust vermeden terwille van de duidelijkheid, op het eigen terrein van de aardrijkskunde om een zoo zuiver mogelijke weergave van de bedoelingen der verschillende schrijvers te verkrijgen.

Op een vermeende controverse met de in Amsterdam beoefende sociografie werd in het geheel niet ingegaan, omdat een positieve uiteenzetting van wat de Utrechtsche sociaal geografen willen van meer belang is voor het wegnemen van misverstanden, dan welke polemiek ook.

I. DE RELATIE MENSCH-AARDE.

Algemeen wordt tegenwoordig aangenomen, dat de aardrijkskunde zich bezighoudt met verschijnselen, die waar te nemen zijn aan het aardoppervlak, op geringe diepte onder het aardoppervlak en in de onderste lagen van den dampkring.

Deze omschrijving is in haar algemeenheid natuurlijk weinig zeggend, want verschillende wetenschappen hebben een gedeelte van die verschijnselen tot voorwerp van hun onderzoek, zooals bijvoorbeeld de meteorologie, de biologie, de natuurkunde, de bodemkunde, de geologie en vele andere. De vragen, die deze wetenschappen stellen, ten aanzien van vaak dezelfde verschijnselen, zijn echter geheel verschillend, waardoor zij elk haar eigen onderwerp van onderzoek verkrijgen. *Beysens* zegt hierover het volgende: „Wegens de beperktheid van ons verstand (en onderzoekingsmiddelen) eenerzijds en de ingewikkelde samengesteldheid der dingen anderzijds kunnen wij niet anders dan stuksgewijze kennis der complexe dingen verwerken, door ze achtereenvolgens uit verschillende oogpunten of van verschillende zijden te beschouwen. Ieder dier oogpunten vormt den grondslag van een afzonderlijk onderzoek; ieder dezer onderzoekingen verkrijgt daarmee en daardoor een even onderscheiden en eigen karakter, methoden enz. Het opzicht, waaronder ieder onderzoek de dingen ontleedt en beoordeelt, noemt men het formeele of eigen object van dat onderzoek of van die wetenschap¹⁾.”

„Er zijn op deze wijze even zoo vele wetenschappen als er verschillende, tot elkander onherleidbare, oogpunten of opzichten kunnen onderscheiden worden²⁾.”

Het kan niet de bedoeling der aardrijkskunde zijn alle verschijnselen, in de hiervoor genoemde omschrijving vervat, te onderzoeken, al was het dan ook van een bepaalden gezichtshoek uit. De poging van *Hettner* om de aardrijkskunde door de chorologische beschouwingswijze een haar eigen terrein te verschaffen, geeft geen bevredigende oplossing, omdat er op

1) *Beysens*, *Logica*, ³ 1923, blz. 277.

2) *idem* *idem* blz. 278.

deze manier geen werkelijke afbakening van het te bestudeeren verschijnselencomplex wordt verkregen ¹⁾).

Evenmin kan het de bedoeling zijn, dat elk van de verschillende deelwetenschappen van de aardrijkskunde een gedeelte van deze verschijnselen onder alle denkbare opzichten onderzoekt.

Voor een nadere bepaling van het eigen object van de sociale aardrijkskunde zullen dus eerst de twee volgende vragen moeten worden beantwoord:

a. met welke verschijnselen uit de hiervoor genoemde algemeene aanduiding van het geografische feitenmateriaal houdt de sociale aardrijkskunde zich bezig en

b. onder welk opzicht onderzoekt zij deze verschijnselen.

Eigenlijk zouden wij voor een goed begrip en de wetenschappelijke verantwoording van de keuze van ons, in de Inleiding genoemd, uitgangspunt eerst moeten nagaan hoe deze twee vragen in den loop der tijden zijn beantwoord op dikwijls zeer verschillende wijze. In het bijzonder zou moeten worden nagegaan, welke plaats er door de verschillende aardrijkskundigen werd en wordt ingeruimd aan den mensch en of de mensch in dit verband overwegend passief dan wel actief wordt gezien, omdat juist hieruit de groote verschillen in opvatting over het algemeen zijn voortgekomen en nog voortkomen. Zoo geeft bijvoorbeeld Leutenegger meer dan twintig definities, hoofdzakelijk afkomstig van Duitsche geografen en voegt daaraan dan toe: „Diese Beispiele mögen genügen; sie lieszen sich natürlich noch vermehren. Es handelt sich in allen Fällen um wirkliche Begriffsbestimmungen oder um Realdefinitionen. Weggelassen wurden alle Erklärungen, die unklar oder zu allgemein gehalten sind. Und endlich ist schon an dieser Stelle zu sagen, dasz es Geographen gibt, deren Auffassung mit den genannten Begriffserklärungen nicht übereinstimmt ²⁾.“

Een dergelijk overzicht zou echter neerkomen op het schrijven van de geschiedenis van de aardrijkskunde, niet als een geschiedenis van haar beoefenaars, maar als historie van haar verschillende stroomingen. De poging hiertoe gedaan door Vermooten ³⁾ is geheel onbevredigend en de geschiedenis

1) Zie Hettner, Die Geographie, 1927 en vele andere geschriften.

2) Leutenegger, Begriff, Stellung und Einteilung der Geographie, 1922, S. 14.

3) Vermooten, De mens in de geografie, 1941.

van H e t t n e r¹⁾ veel te beknopt. Wel bestaat er een inleiding tot de sociale aardrijkskunde van de 20ste eeuw van V a n d e r V a l k²⁾, die voor een goed begrip van het Utrechtsche standpunt toereikend is. Hierin wordt een uiteenzetting en tevens een beoordeeling gegeven van de twee richtingen, waarin de aardrijkskunde van den mensch zich in de 19de eeuw splitst. Uit deze beschouwingen blijkt duidelijk, dat de opvatting van V a n V u u r e n de voortzetting, de verdere zelfstandige ontwikkeling beteekent van de Fransche school, zoodat zijn uitgangspunt als een doordachte en aanvaardbare keuze op het einde van deze verhandeling vóór ons staat. Op deze zelfstandige positie van de Utrechtsche school wijst ook C o o l s³⁾ nadrukkelijk aan het einde van zijn beschouwingen.

Hiermee zijn wij dus gerechtigd ons probleem te formuleeren in dezen beperkten zin: Hoe beantwoordt V a n V u u r e n de twee hiervoor gestelde vragen?

Zooals reeds in de Inleiding werd vermeld, luidt de door V a n V u u r e n gegeven definitie als volgt: „De sociale geographie . . . is de jonge concrete wetenschap, die de verschijnselen wil kennen, welke voortvloeien uit de relaties welke er bestaan tusschen de menschelijke groep en het woongebied, waarin de groep zich georganiseerd heeft⁴⁾.” Het complex van verschijnselen wordt dus bepaald door de relatie tusschen groep en woonruimte, of algemeener genomen door de betrekking tusschen mensch en aarde.

Voor een duidelijk inzicht in deze relatie mensch-aarde, die voor de sociale aardrijkskunde van zoo groote beteekenis is, is het noodzakelijk eerst enkele opmerkingen over het relatiebegrip in het algemeen te maken, die woordelijk aan B e y s e n s zijn ontleend.

„*Formeel* is . . . de betrekking of relatie een onderlinge band, ordening of verhouding tusschen twee of meerdere dingen, eene bepaling, welke (in de ideële of reële orde) aan een ding slechts in vergelijking met een ander toekomt; zooals gelijk- of gelijkvormigheid, afhankelijkheid, nuttigheid, natuurlijke verwantschap enz.

Materieel genomen zijn er in iedere betrekking drie nood-

1) Hettner, Die Geographie, 1927.

2) Van der Valk, Ernst Kapp, 1939.

3) Cools, De geographische gedachte bij Jean Brunhes, 1942.

4) Van Vuuren, De mensch als subject in de wereldeconomie, 1934, blz. 1.

zakelijke elementen te onderscheiden. Vooreerst de twee uitersten, waartusschen eene verhouding bestaat of gedacht wordt: het *subject*, of datgene wat tot een andere in zekere verhouding staat en de *verhoudingsterm*, of datgene, waarop het subject betrekking heeft. Vervolgens is er nog een *grond* of reden, waarop de onderlinge betrekking berust. Zoo bestaat er bijv. *gelijkenis* (formeele relatie) tusschen A en B (de twee uitersten) om hunne *blankheid* (grond).“ „Afhankelijkheidsbetrekking bestaat in ieder effect (op grond van zijn ondergaan) tegenover de oorzaak (op grond zijner actie)¹⁾.“

„De verdeeling der betrekkingen berust vooreerst op het verschil der grondslagen der betrekkelijkheid. Daarnaar onderscheidt men een drievoudig algemeen verschil der betrekkingen: 1°. die van gelijkheid of ongelijkheid (in quantiteit), 2°. van identiteit (in wezeneseigenschappen) en gelijkenis of verschil (in accidenteele qualiteiten), 3°. van oorzakelijkheidsbetrekking (naar oorsprong en doel).

Naar gelang de betrekkelijkheidselementen tot de reële of ideële orde behooren, onderscheidt men:

1°. de *logische* of ideële relatie, die tusschen begrippen, als zoodanig, of tusschen „gedachtelingen“ bestaat. . . .

2°. De *reële* relaties berusten op wederzijdsche of op in beide uitersten reële gronden. Men noemt deze uitersten ook correlatieven.

3°. *Gemengd* is de betrekking, waarin de grond slechts éénzijdig reël is, in het andere uiterste logisch is zoo is het met de betrekking tusschen de dingen buiten ons en de begrippen, die wij er van bezitten. Deze hebben werkelijk betrekking op de dingen, waarvan zij voorstellingen zijn; maar in de dingen buiten ons is geen enkele werkelijke heenwijzing op de voorstellingen en begrippen²⁾.“

Past men het voorgaande toe op de betrekking mensch-aarde, dan dient men in de allereerste plaats de relatie mensch-aarde en de betrekking aarde-mensch duidelijk van elkander te onderscheiden.

De relatie aarde-mensch is een reële oorzakelijkheidsbetrekking op grond van de volgens physische noodzaak werkenden invloed van de verschillende eigenschappen van het woongebied op den mensch. Hier bestaat dus een afhankelijk-

1) Beysens, *Ontologie*, 2e druk, z. j., blz. 159.

2) idem idem idem blz. 165/166.

heidsbetrekking van den mensch (op grond van zijn ondergaan) tegenover de aarde (op grond van haar actie). Langen tijd is deze relatie aarde-mensch het geliefkoosde onderwerp der geografen geweest, maar dan in een veel vageren en daardoor wijderen zin dan de zoojuist omschrevene, met als gevolg een volledig vastloopen van deze richting.

De relatie aarde-mensch met de daaruit voortvloeiende verschijnselen kan beter door andere wetenschappen dan de sociale aardrijkskunde worden bestudeerd. Zoo behoort, om een enkel voorbeeld te noemen, het onderzoek van den invloed van het klimaat en de klimaatswisselingen op de lichamelijke gesteldheid van het individu of van de groep tot het terrein van de physiologie en de anthropologie; het onderzoek naar de werking van deze invloeden op de geestelijke gesteldheid van individu of groep is de taak van de psychologie. Hoezeer dit het geval is, getuigt het merkwaardige boek van Willy Hellpach, *Die Geöpsychischen Erscheinungen*, dat als ondertitel draagt: *Wetter und Klima, Boden und Landschaft in ihren Einfluss auf das Seelenleben*.

Bij de relatie mensch-aarde moet men nog weer onderscheid maken tusschen:

a. een gemengde oorzakelijkheidsrelatie mensch-aarde, doordat de mensch over zijn omgeving nadenkt en zich daaromtrent begrippen vormt¹⁾. Deze relatie mensch-aarde kan niet het onderwerp van de sociale aardrijkskunde zijn. Zoo is bijvoorbeeld de wetenschap een verschijnsel, dat voortvloeit uit deze betrekking. Het bestudeeren van de wetenschappen in haar geheel is echter het terrein van de wijsbegeerte. „... zij bestudeert en legitimeert de regels van het juist denken; zij onderzoekt de waarde en draagwijdte van ons kennen; zij heeft de grondbeginselen te toetsen, waar iedere wetenschap op steunt; zij zet het positieve onderzoek voort, om tot de grondoorzaken door te dringen, waar de positieve wetenschap bij de verschijnselen stand houdt; zij brengt een synthese tot stand van de resultaten der wetenschappen²⁾”. Het is nooit de bedoeling geweest van de aardrijkskunde deze meer algemeene, wijsgeerige vraagstukken tot haar gebied te rekenen, het is zelfs nooit in haar opgekomen.

b. een reële oorzakelijkheidsbetrekking mensch-aarde op grond van het *handelend* optreden van den mensch ten aanzien

1) Vgl. het bij de gemengde relatie geciteerde voorbeeld, blz. 10.

2) Hoogveld, Inleiding tot de wijsbegeerte, II, 1941, blz. 326.

van de aarde. Het is een groote verdienste van de Fransche school het uit dit handelend optreden voortvloeiende verschijnselencomplex tot het eigen terrein van de „géographie humaine" te hebben gemaakt.

Deze relatie mensch-aarde is het dus, waarmede de sociale aardrijkskunde zich bezighoudt.

Van Vuuren formuleert dit onder andere op de volgende wijze: „Men kan gerust zeggen, dat tot en met het einde van de 19e eeuw, nog steeds het verwarrende en onheil stichtende milieu-invloed-vraagstuk de oorzaak geweest is, dat de aardrijkskunde haar aanzien als autonome wetenschap sterk ingeboet heeft. Thans is allerwege, welke methode men ook beschouwt, sterker en sterker het besef doorgedrongen, dat men in de aardrijkskunde de verklaring zoekt van die complexe verschijnselen, die voortvloeien uit de activiteit van de groep ten aanzien van de woonruimte, waarin die groep georganiseerd is. Het zijn die verschijnselen, die men wil kennen. Daarin en daardoor is de mogelijkheid geboden, dat de aardrijkskunde haar aanzien en autonomie terugwint. Het gaat derhalve om den invloed van den mensch op de aardoppervlakte door zijn welvaartsstreven en *niet* om den invloed van het milieu op den mensch¹⁾."

Het aangeven van den grond der betrekking mensch-aarde alléén is voor een goed begrip echter niet voldoende, ook de termen dezer relatie zullen nader moeten worden bepaald.

Gaat de sociale aardrijkskunde uit van de relatie mensch-natuur of van de relatie mensch-aarde? Is het haar te doen om de betrekking individu-natuur (aarde) of om de betrekking sociale groep-natuur (aarde)? Het ligt voor de hand dat hierop, voor men verder kan gaan, een duidelijk antwoord moet worden gegeven.

Ten opzichte van den eenen term kan worden opgemerkt, dat de relatie mensch-natuur veel meer omvattend is dan de relatie mensch-aarde. Wordt door de Utrechtsche geografen over de relatie mensch-natuur gesproken, dan blijkt uit het vervolg van hun uiteenzettingen steeds weer, dat de relatie mensch-aarde wordt bedoeld. Zoo schrijft Cools: „Zoowel Vidal als Brunhes hebben de relatie mensch-natuur ten grondslag gelegd aan hun denken en daarmede aan de geographie van den mensch haar zelfstandigheid verleend.

1) Van Vuuren, De Merapi, 1932, blz. 21.

Centraal voor beiden is de menselijke activiteit ten aanzien van het aardoppervlak en de verschijnselen die daaruit voortvloeien ¹⁾." Ook bij talrijke andere auteurs kan men voorbeelden hiervan vinden.

V a n V u r e n handelt in zijn definitie van de sociale aardrijkskunde over de relaties, welke er bestaan tusschen de menselijke groep en het *woongebied*, het is daarom beter voor de bepaling van de sociaal geografische verschijnselen te spreken over de relatie mensch-aarde dan over de relatie mensch-natuur. Aarde hier dan opgevat als de bovenste lagen van de aardkorst met alles wat zich daarop bevindt, dus ook de planten- en de dierenwereld en de onderste lagen van den dampkring.

Wat hierbij zal moeten worden verstaan onder de bovenste lagen van de aardkorst en de onderste lagen van den dampkring is geheel afhankelijk van het menselijk kunnen. In de vorige eeuw behoefde de stratosfeer niet in de sociale aardrijkskunde te worden betrokken, nu echter in verband met de toenemende ontwikkeling van de luchtvaart wel. Hetzelfde geldt voor de bovenste lagen van de aardkorst. Door de voortschrijdende techniek ontstaat er in den mijnbouw een werkelijke relatie met steeds dieper gelegen aardlagen.

Ten aanzien van den anderen term werd de vraag gesteld of het in de sociale aardrijkskunde gaat om den enkeling of om de groep. Het is van groote beteekenis dit nader uit te werken. Lang niet altijd wordt op dit onderscheid voldoende acht geslagen, wat aanleiding geeft tot moeilijkheden. B r u n h e s bijvoorbeeld is hierop vastgelopen, zooals C o o l s in zijn proefschrift aantoot. Hij komt daarin namelijk tot de volgende conclusie in dit opzicht: „Zoo gauw er echter sprake is van verklaren, vormt het individu weer het voorwerp van beschouwing — het individu behept met alle kenmerken van de groep, waartoe het behoort. Zonder het te willen moet deze zienswijze B r u n h e s leiden naar den homo geographicus, naar den exponent van de beschouwde menselijke groep d.i. naar de abstractie, hetgeen B r u n h e s juist wilde vermijden. De geringe aandacht aan de sociale banden waarmede het individu verbonden is, verleent dan ook het eenzijdige en daarmede het onaanvaardbare in het gedachtencomplex van B r u n

1) C o o l s, De geografische gedachte bij Jean Brunhes, 1942, blz. 136.

hes, waarin de afhankelijkheid der menselijke verschijnselen van het geographisch kader voortdurend praevaleert¹⁾."

De definitie van Van Vuren spreekt duidelijk van de relaties, welke er bestaan tusschen *de menselijke groep* en het woongebied, waarin die groep zich *georganiseerd* heeft. Voor de Utrechtsche school gaat het dus niet om den enkeling, maar om een groep van menschen en wel om een georganiseerde groep, met andere woorden om een gemeenschap. Dit is begrijpelijk.

Algemeen toch aanvaardt men tegenwoordig, dat de mensch van nature een sociaal wezen is. Deze uitspraak wordt echter in verschillenden zin gebezigd. Angelinus onderscheidt daarom vier beteekenissen, die hij als volgt omschrijft:

„1. Soms wil men er eenvoudig mee zeggen, dat de mens op het verkeer en de omgang met zijn medemenschen, op een zekere gezelligheid is aangelegd, van nature geen eenzaam is. Men neemt dan de uitdrukking *in wijde zin*.

2. Eigenlijk betekent de uitdrukking echter meer: Krachtens zijn natuur is de mens bestemd deel uit te maken van een echt maatschappelijk geheel, te leven in gemeenschappen in de eigenlijke zin van het woord, zoals we die bij voorbeeld in Staat en huisgezin voor ons zien. Sociale natuur wil *strikt genomen* zeggen: deel-natuur, van nature deel van een sociaal organisme.

3. In de laatste tijd geven vele stromingen aan dat deelkarakter een *overdreven* zin. Men krijgt dan de voorstelling, alsof de mens in dezelfde zin „deel" was van de gemeenschap als bij voorbeeld de ledematen delen zijn van het menselijk lichaam. Het maatschappelijk geheel zou de eigenlijke oorspronkelijke, primaire werkelijkheid zijn, en de individuele mens zou zijn werkelijk bestaan afleiden van dat der gemeenschap en niet andersom. Dat is een *overdreven* opvatting van onze gemeenschapsverbondenheid.

4. Niet zelden bedoelt men, sprekend over de sociale natuur van den mens, niets anders dan zijn natuurlijke hulpbehoefte; alsof het sociale in den mens alleen maar bestond in de noodzaak van door anderen geholpen te worden. Dat is o.i. een te beperkte of (misschien beter gezegd) te *oppervlakkige* verklaring van de sociale natuur²⁾." „De sociale natuur

1) Cools, De geographische gedachte bij Jean Brunhes, 1942, blz. 80.

2) Angelinus, Wijsgerige gemeenschapsleer, I, ²1939, blz. 40/41.

is eenvoudig *de natuur van den mens*. Men moet het sociale niet gaan zoeken in iets buiten de natuur of in iets daarvan onderscheiden. Dan was de mens niet meer krachtens zijn *n a t u u r* een in gemeenschap levend wezen, maar krachtens dat aparte iets, bijvoorbeeld krachtens zijn hulpbehoevendheid of krachtens zijn sociale eigenschappen!

Die natuur wordt een „*sociale*” natuur, doordat hij bestemd is samen met anderen een sociaal geheel te vormen.

Een *uitvloeisel* van die bestemming is dan, dat hij zulke eigenschappen bezit en zulk een uiterlijke verschijningsvorm, als betaamt voor een wezen, dat als deel van een maatschappelijk geheel bedoeld is ¹⁾.”

Volgens *Angelinus* zijn de sociale eigenschappen van den mensch dus een gevolg van zijn sociale natuur en een van die eigenschappen is zijn natuurlijke hulpbehoevendheid. Deze nu komt onder meer duidelijk uit in het optreden van den mensch ten aanzien van zijn woonruimte. Het gebruik maken van de mogelijkheden van het woongebied zou zeer beperkt, ja in vele gevallen practisch onmogelijk zijn, als de mensch hierbij geheel op zich zelf zou zijn aangewezen. Dit wil dus zeggen, dat niet alleen de eenling het niet kan, maar dat ook een aantal los naast elkander staande individuen niet in staat is een goed gebruik te maken van het woongebied. Slechts bij gemeenschappelijk handelen, in overleg met elkaar, kan de mensch iets met zijn woonruimte beginnen. Het geval van *Robinson Crusoe* kan rustig buiten beschouwing worden gelaten.

Samenvattend kan men dus zeggen, dat de relatie *mensch-aarde*, waarmede de sociale aardrijkskunde werkt, een reële oorzakelijkheidsbetrekking is, waarbij de menschenlijke gemeenschap handelend optreedt ten opzichte van de aarde. Wel zal de sociaal geograaf in werkelijkheid altijd uitgaan van de relatie tusschen een bepaalde groep en haar woongebied, maar dit is in wezen niets anders dan deze relatie *mensch-aarde*.

Bewust wordt daarom dan ook gesproken over relatie en niet over relaties, omdat het in werkelijkheid slechts om één betrekking gaat. *Gredt* licht dit op de volgende wijze toe: „Bei den Beziehungen entsteht aber Einheit und Vielheit der Art nach aus dem Beziehungsgrunde in seiner Hinordnung zum Beziehungsziele. Deshalb verursacht derselbe Beziehungsgrund, der auf verschiedene Ziele derselben Art hinordnet, nicht

1) *Angelinus*, *Wijsgerige gemeenschapsleer*, I, ² 1939, blz. 40.

mehrere Beziehungen, sondern dehnt ein und dieselbe Beziehung auf mehrere Ziele aus. So ist ein Würfel durch eine Gleichheit auf alle ihm gleichen Würfel bezogen; und der Vater bezieht sich durch eine Vaterschaft auf alle seine Söhne. In ähnlicher Weise begründet ein Beziehungsgrund, der auf mehrere Ziele hinordnet, die ihrer Natur nach nur ein ganzes Ziel ausmachen, nicht mehrere der Zahl nach verschiedene Beziehungen, sondern nur eine, auf alle diese Teilziele sich erstreckende Beziehung. Die Zeugung leidentlich genommen im Sohne begründet nur eine Sohnschaft, durch die der Sohn auf Vater und Mutter hingeordnet ist. Und überhaupt bezieht sich jede Wirkung durch eine Beziehung auf alle ihre Teilursachen ¹⁾."

Spreekt men over de relaties tusschen de groep en haar woongebied, dan zou daarin opgesloten liggen, dat men ook de hiervoor omschreven relatie aarde-mensch in zijn beschouwingen betreft. Is dit niet de bedoeling, dan doet men beter, ter voorkoming van misverstand, het woord relatie in dit verband uitsluitend in het enkelvoud te gebruiken.

Wat beoogt de sociale aardrijkskunde nu eigenlijk met de in het voorgaande nader bepaalde betrekking mensch-aarde?

Volgens de definitie van Van Vuuren wil zij de verschijnselen bestudeeren, die uit deze relatie voortvloeien.

Welke verschijnselen worden hier bedoeld? In de allereerste plaats het verschijnselencomplex, dat in de woonruimte ontstaat door het handelend optreden van de menselijke groep. Dit vloeit werkelijk voort uit de bovengenoemde relatie. Maar de sociale aardrijkskunde rekent ook tot haar terrein, die verschijnselen binnen de menselijke groep, die haar handelen ten opzichte van het woongebied nader bepalen. Strikt genomen vloeien deze verschijnselen niet voort uit de relatie mensch-aarde, maar staan daarmee wel in direct verband, zoodat het wellicht aanbeveling verdient te spreken over de verschijnselen, die in direct verband staan met de relatie mensch-aarde in plaats van over de verschijnselen, die daaruit voortvloeien.

Welke verschijnselen dit nu zijn, zal in de hoofdstukken over de groep en over de woonruimte nader worden besproken.

1) Gredt, Die aristotelisch-thomistische Philosophie, II, 1935, blz. 128.

Is het nu de bedoeling van de sociale aardrijkskunde deze verschijnselen onder alle denkbare opzichten te bestudeeren? Bijvoorbeeld door de chemische samenstelling te onderzoeken van het ijzer der afrastering, die de boer om zijn erf heeft geplaatst, of door zich te verdiepen in de juiste constructie van de bruggen en wegen, in de procédés der fabrieken, enz.?

Het is wel voor een ieder duidelijk, dat dit het doel van de sociale aardrijkskunde niet kan zijn. Maar wat is haar bedoeling dan wel?

Het bestudeeren van de hiervoor genoemde verschijnselen in hun ontstaan en onderlingen samenhang, dat beschouwt zij als haar eigenlijke taak.

Geheel het voorgaande samenvattende, kan men dus zeggen, dat de sociale aardrijkskunde de verschijnselen, die in direct verband staan met de reële oorzakelijkheidsrelatie: menselijke gemeenschap-aarde, wil leeren kennen in hun ontstaan en onderlingen samenhang. Deze, slechts voorloopige, omschrijving zal in de volgende hoofdstukken nader worden toegelicht en uitgewerkt.

Hiermede zijn de twee aan het begin van dit hoofdstuk gestelde vragen beantwoord en is het terrein van de sociale aardrijkskunde in groote trekken bepaald.

Bij de nu volgende beschouwingen over de, op deze wijze omschreven, sociaal geografische verschijnselen zal een veelvuldig gebruik worden gemaakt van het begrip oorzaak, zooals dit in de aristotelisch-thomistische wijsbegeerte wordt ontwikkeld en daarom hierover nu eerst enkele opmerkingen.

Onder zijns-oorzaak verstaat men „het beginsel, dat reële invloed uitoefent op het worden of zijn van iets anders, waarvan dit andere dus in worden of zijn afhangt¹⁾.”

Hierbij onderscheidt men twee uitwendige oorzaken, die van buitenaf invloed uitoefenen op het wezen van een ding en twee innerlijke oorzaken, die het wezen van het ding zelf samenstellen.

De twee *uitwendige oorzaken* zijn:

1. de *bewerkende oorzaak*, waarvan de handelingen en werkingen uitgaan, waaraan het ding zijn ontstaan te danken heeft, en
2. de *doel-oorzaak*, die de bewerkende oorzaak tot het

1) Hoogveld, Inleiding tot de wijsbegeerte, I, ² 1939, blz. 109.

stellen van die handelingen brengt en bepalend is voor de wijze, waarop het ding zal worden ingericht.

De twee *innerlijke oorzaken* zijn:

3. de *materie* of *stof*, waaruit het ding wordt gevormd en
4. de *vorm*, die aan de onbepaalde materie haar bepaling geeft.

De stof- en vorm-oorzaak noemt men „meestentijds de constitueerende beginselen, omdat hunne rol zich niet bepaalt tot hunnen invloed op de wording der dingen, maar omdat zij als de constitueerende deelen van het *zijn* overwegend op den voorgrond treden. Den naam van oorzaak geeft men bovenal aan de uiterlijke, de werkende en doelloorzaken; en geheel in het bijzonder wordt de werkende oorzaak door dien naam aangeduid ¹⁾”.

Past men dit nu toe op de verschijnselen, waarmede de sociaal geograaf zich bezig houdt, dan vormt de groep, die handelend optreedt ten aanzien van haar woongebied de werkoorzaak, het gebied met al zijn eigenschappen en mogelijkheden kan men beschouwen als de stof, waaraan door de handelende groep een bepaalden vorm wordt verleend, in overeenstemming met het doel, dat de groep zich hierbij stelt. Zoo heeft bijvoorbeeld het Nederlandsche volk (werkoorzaak) terwille van de uitbreiding van het voor landbouw geschikte oppervlak (doel-oorzaak) hoogveengebieden in de Peel (stof) ontgonnen tot (omgevormd in!) bouw- en weiland (vorm).

In de hoofdstukken II tot en met V zal dit nader worden uitgewerkt en wel op de volgende wijze: in hoofdstuk II zal de groep worden behandeld als werk-oorzaak, hoofdstuk III handelt nader over de doel-oorzaak, hoofdstuk IV beschouwt stof en vorm van de woonruimte, terwijl in hoofdstuk V zal worden getracht een synthese te geven van woonruimte en groep.

1) Beysens, Ontologie, 2e druk, z. j., blz. 187.

II. DE GROEP ALS BEWERKENDE OORZAAK.

Wanneer in dit hoofdstuk op de handelende groep, als bewerkende oorzaak van de sociaal geografische verschijnselen, wat nader zal worden ingegaan, dan is het voor een goed begrip van het geheel noodzakelijk, dat aan de eigenlijke sociaal geografische beschouwingen een korte uiteenzetting over het wezen van de gemeenschap vooraf gaat. Hiervoor zal uitvoerig gebruik worden gemaakt van het werk van Angelinus, Wijsgerige Gemeenschapsleer, dat geheel op thomistischen grondslag staat.

Uitgaande van de vier zijns-oorzaken krijgt men van de gemeenschap het volgende beeld.

„Wegens zijn individuele beperktheid kan de mens slechts in samenwerking met anderen de volle uitbloei van zijn wezen verhoppen. De natuur e i s t het gemeenschapsleven. Iedere keer als mensen om het even wat voor een gemeenschap stichten, is dat een gevolg van hun sociale natuur. De vrije wil geeft dan uitvoering aan de eisen, door de natuur gesteld ¹⁾.”

Zoo beschouwd kan men dus de menschen de bewerkende oorzaak van de gemeenschappen noemen.

„Maar evenmin als andere geschapen wezens, kan de mens iets voortbrengen uit het niet. Hij moet altijd met een of ander *materiaal* werken, waaraan hij dan een bepaalde vorm of samenstelling geeft. . . . Uit een eenvoudige analyse der ervaring blijkt, dat de gemeenschappen bestaan uit mensen. Iedere gemeenschap bestaat uit een *aantal individuen*.

De grootte van dit aantal is bij de verschillende gemeenschappen zeer verschillend, maar staat toch met het wezen van bepaalde gemeenschappen enigszins in verband. Een huwelijksgemeenschap bestaat uiteraard uit twee personen, terwijl een staatsgemeenschap van twee personen eenvoudigweg ondenkbaar is. . . .

Ook zijn de verschillende gemeenschappen niet alle in dezelfde mate aan *individueel-bepaalde* personen gebonden ²⁾.”

1) Angelinus, Wijsgerige gemeenschapsleer, I, ² 1939, blz. 47.

2) idem idem idem blz. 62/63.

„Niet zelden wordt de indruk gewekt, dat de overeenkomst en gelijkheid van de mensen de grondslag is voor hun geëigendheid voor het vormen van gemeenschappen. Overeenkomst in wezen is voor gemeenschapsvorming ongetwijfeld noodzakelijk. Maar minstens evenzeer is daartoe individuele *ongelijkheid* en *verscheidenheid* vereist.

Zoals geen dierlijk organisme uit louter ogen kan bestaan, en zooals men uit niets dan blauwe steentjes geen mozaïek kan leggen, zo kan ook uit mensen, die in alles met elkaar overeenkomen, geen zinvol sociaal geheel worden samengesteld. . . . Zo kan ook geen welvarende staatsgemeenschap uit niets dan banketbakkers of uitsluitend uit ingenieurs bestaan; daar is *verscheidenheid* van bekwaamheden en beroepen voor nodig.

Juist door hun onderlinge verschillen kunnen de mensen zich wederkerig aanvullen, en zo een organisch geheel vormen ¹⁾.”

Personen, die deel uitmaken van een gemeenschap, zijn door een netwerk van betrekkingen met elkander verbonden. Dit is een noodzakelijke voorwaarde voor gemeenschapsvorming. „Uit individuen, die niets met elkaar te maken hebben, ontstaat geen gemeenschap. Daartoe is niet voldoende, dat een aantal individuen gegeven is, die door hun onderlinge verschillen elkaar uitstekend kunnen aanvullen en precies bij elkander passen; als de een in Amerika woont, de tweede in Japan en een derde in Australië, terwijl zij nooit van elkander gehoord hebben en op generlei wijze met elkander in betrekking staan, dan vormen zij nog geen geschikt materiaal voor gemeenschapsvorming. Een aantal van elkander verschillende individuen wordt pas dan geëigende materie voor het vormen van een gemeenschap, als zij door bepaalde betrekkingen met elkander samenhangen.

Door het feit alleen, dat personen bepaalde betrekkingen met elkander onderhouden, ontstaat echter nog geen nieuw geheel, dat een eigen realiteit bezit, onderscheiden van die der afzonderlijke personen ²⁾.”

„Geschikt materiaal is alléén niet voldoende. Er moet nog iets bij komen, waardoor dat aantal mensen juist een gemeenschap wordt. Het wezen is nog niet voltooid; het materiaal is

1) Angelinus, Wijsgerige gemeenschapsleer, I, ² 1939, blz. 63/64.

2) idem idem idem blz. 64.

slechts het bepaalbare, wezen-ontvangende bestanddeel ervan; wat is nu het bepalende, wezen-gevende element? Wat is de vorm-oorzaak? ¹⁾"

Na uitvoerige beschouwingen over de verschillende hierover bestaande opvattingen komt Angelinus in navolging van Thomas van Aquino tot de volgende conclusie: „Door de orde worden die mensen, die door hun individuele verschillen elkander zo uitstekend kunnen aanvullen, in zodanige verhouding tot elkander gebracht, dat heel de rijkdom van gaven, die de menselijke natuur in zich bergt, tot ontwikkeling kan komen, en zij in hun geordende eenheid als het ware één complete, volledige mens vormen ²⁾.”

„De orde is dus niet een bijkomstige bepaling van de eeningen (zij kan worden weggenomen, zonder dat er in de mensen iets behoeft te veranderen), maar zij is die bepaling, die uit het chaotische naast-elkaar-leven van vele individuen en het vormeloze kluwen van individuele betrekkingen (materie) dat nieuwe doet ontstaan, dat we gemeenschap noemen, waaraan zij het eerste daadwerkelijke zijn verleent. Zij moet dus als de vorm-oorzaak van de gemeenschap worden aangegeven. Zoals uit de mozaïeksteentjes door de ordening het mozaïek ontstaat als nieuwe objectieve realiteit, zo wordt uit de veelheid van elkander onderling aanvullende mensen als „materie” door de orde als „vorm” de gemeenschap gevormd als nieuwe objectieve realiteit ³⁾.”

„De gemeenschap is een *morele* orde-eenheid. Alleen moet die uitdrukking goed worden verstaan, en moreel niet opgevat als tegenstelling van reëel. Wat „moreel” hier dan wél betekent, zal uit het volgende blijken.

In iedere orde-eenheid zijn de onderdelen behalve op de eigen volmaking nog op een hoger doel gericht, dat heel de ordening beheerst en de aard ervan bepaalt. Aan de verwezenlijking van dat doel moeten alle dingen, die in de orde-eenheid zijn opgenomen, meewerken. De vraag is nu maar: hoe worden zij tot die medewerking gebracht, hoe worden zij door die gezamenlijke doelstreving gegrepen, van welke aard is de vormende invloed, die van de ordening uitgaat? ⁴⁾"

1) Angelinus, Wijsgerige gemeenschapsleer, I, ² 1939, blz. 65.

2) idem idem blz. 82.

3) idem idem blz. 84.

4) idem idem blz. 94.

Men onderscheidt in dit verband twee soorten van orde-eenheden.

„Physische orde-eenheden zijn die, waarin de regeling van de onderlinge betrekkingen en het richten der onderdelen op het gemeenschappelijk doel door fysieke krachten wordt doorgevoerd, die met fysieke noodzakelijkheid gevolg hebben. Tot dit soort behoort niet alleen de machine, maar ook het mozaïek, . . . e.d. De bewerkende oorzaak van deze orde-eenheden d w i n g t de verschillende bestanddelen tot dienstbaarheid aan het beoogde doel; de ordening, die zij tot stand brengt, maakt hen tot deel en richt hen op de belangen van het geheel, zonder dat van hun kant van enige morele beslissing of vrije medewerking sprake is; zij zijn daartoe immers niet in staat!

Anders bij de m o r e l e orde-eenheden, die uit vrije, redelijke wezens bestaan. Daar is de regeling der betrekkingen en de doorvoering daarvan afhankelijk van factoren, die onmiddellijk slechts op verstand en vrije wil inwerken, en niet met fysieke noodzakelijkheid effect sorteren. B e w u s t richten zich hier de leden, die de orde-eenheid samenstellen, op het gemeenschappelijk doel, hetzij ze dit zelf kiezen, hetzij ze het als hun opgelegd erkennen; en i n v r i j e m e d e w e r k i n g onderwerpen zij zich aan de orde, die tot dat doel moet leiden.

In die zin is de gemeenschap een morele orde-eenheid. Zij bestaat immers uit mensen. Mensen laten zich niet in een fysieke orde-eenheid persen; dat zou in strijd zijn met de waardigheid van de menselijke natuur. De gemeenschap vloeit voort uit de natuur van den mens, en beantwoordt dus aan haar aard. Daarom is de menselijke gemeenschap noodzakelijk een m o r e l e orde-eenheid¹⁾.”

Op deze wijze zet A n g e l i n u s het wezen van de gemeenschap uiteen.

De groote beteekenis van het feit, dat de menselijke gemeenschap noodzakelijk een morele orde-eenheid is, in den hiervoor aangegeven zin, komt vooral uit, wanneer men de sociale aardrijkskunde gaat beschouwen als practische wetenschap.

De sociale aardrijkskunde werkt echter niet met de menselijke gemeenschap in het algemeen, maar zij gaat uit van een

1) Angelinus, Wijsgerige gemeenschapsleer, I, ² 1939, blz. 94/95.

zeer bepaald soort gemeenschap. Hoe dit nader te omschrijven?

Men kan verschillende soorten van gemeenschappen onderscheiden al naar gelang de doeleinden, die worden nagestreefd. Het is echter lang niet altijd eenvoudig uit te maken, waar een bepaalde sociale groep moet worden ondergebracht. Dit valt niet te verwonderen. Scherpe grenzen zijn bijna nooit te trekken, zeker niet als men met een levend iets te maken heeft. Overgangsvormen, grensgevallen komen bij elke poging tot indeeling voor.

De voornaamste onderscheiding, die voor de sociale aardrijkskunde ook het belangrijkste lijkt, is die in *innerlijk volledige* en *innerlijk onvolledige* gemeenschappen. „De grond van deze onderscheiding is het verschil van doelstelling.

Heel het gemeenschapsleven is er op gericht, de waarden te realiseren, waartoe de menselijke natuur de aanleg bezit. In al zijn vormen streeft het gemeenschapsleven naar de volkomen ontplooiing van de rijkdom van het menselijk wezen, naar de verdieping en ontsluiting van het beeld Gods, dat de mens in zich draagt.

Sommige gemeenschappen beperken er zich toe, een bepaald onderdeel uit dat algemene doel van het gemeenschapsleven te verzorgen. De ontwikkeling van een bepaalde aanleg, of een bepaalde wijze van cultuurbeoefening e.d. is dan de inzet bij het vormen van deze gemeenschappen. Hiertoe behoren bijvoorbeeld kunstgenootschappen, verenigingen met economisch doel, enz. enz. Om die beperktheid van doelstelling noemt men ze terecht *innerlijk onvolledig*.

Andere gemeenschappen omvatten in hun doelstelling den gansen mens. Geen enkele waarde, die door het gemeenschapsleven moet verwezenlijkt worden, sluiten zij uit. Zij leggen zich niet vast op een bepaald onderdeel van het bereikbare menselijke goede, maar streven er althans naar, dit in zijn geheel te verwezenlijken. Om die volledigheid van doelstelling heten zij *innerlijk volledig* 1).“

De sociale aardrijkskunde houdt zich bezig met de groep in haar geheel, zooals deze leeft in haar woongebied en zooals die groep, om welke reden dan ook, op een gegeven oogenblik handelend optreedt ten aanzien van haar woonruimte. Het gaat hierbij dus om de innerlijk volledige gemeenschap en het handelen daarvan.

1) Angelinus, Wijsgerige gemeenschapsleer, I, ² 1939, blz. 171.

Hieruit volgt, dat men niet een deel uit dit geheel kan nemen, voorzoover dit niet ook zelf weer als innerlijk volledige gemeenschap kan worden aangezien. Dat dus bijvoorbeeld het bestudeeren van den Nederlandschen boerenstand geen eigenlijk sociaal geografisch werk is, al komt hierbij de relatie mensch-aarde wel heel sterk naar voren. Deze studie behoort tot het terrein van de sociologie.

Anders wordt het, wanneer men een bepaald landbouwgebied neemt en nagaat hoe de gemeenschap daar, die echter niet uitsluitend uit boeren bestaat, als innerlijk volledige gemeenschap handelend optreedt ten aanzien van haar woongebied. Zoo zou men dus bijvoorbeeld heel goed een sociaal geografische monografie van Noord-Beveland kunnen schrijven. Al spoedig zou men hierbij echter bemerken, dat de Noord-Bevelandsche bevolking kennelijk deel is van een grooter geheel. Dit heeft zij gemeen met talrijke andere innerlijk volledige gemeenschappen en daarom moet ook de onderscheiding in uiterlijk volledige en uiterlijk onvolledige gemeenschappen ter sprake worden gebracht, omdat ook deze indeeling van waarde blijkt te zijn voor het sociaal geografisch onderzoek.

„*Uiterlijk onvolledig* zijn die gemeenschappen, die uiteraard bestemd zijn, deel uit te maken van een hoger gemeenschapsverband. Kenmerkend hiervoor is een zekere ongenoegzaamheid, zoals voor alles wat deel-karakter draagt. Hiertoe behoren op de eerste plaats al die gemeenschapsvormen, die innerlijk onvolledig zijn. De beperktheid van hun doelstelling, hun innerlijke onvolledigheid, wijst vanzelf op de noodzakelijkheid van aanvulling-van-buiten-af, door opname in een hoger gemeenschapsverband met alzijdig doel.

Maar een gemeenschap, die innerlijk wel volledig is, behoeft daarom per se nog niet ook uiterlijk volledig te wezen ¹⁾.”

In dit geval nu verkeert de zoo juist genoemde bevolking van Noord-Beveland. Men behoeft hiervoor slechts in aanmerking te nemen, dat de drang naar verdere ontwikkeling uitsluitend buiten de eigen groep kan worden bevredigd, men behoeft slechts te denken aan de afhankelijkheid van Goes als verzorgingscentrum, aan de beveiliging van dijken en polders, die niet alleen door de polders en waterschappen, maar

1) Angelinus, Wijsgerige gemeenschapsleer, I, ² 1939, blz. 172.

ook voor een belangrijk deel door Waterstaat geschiedt, enz., enz. om deze uiterlijke onvolledigheid duidelijk gedemonstreerd te zien. Deze uiterlijke onvolledigheid heeft de Noord-Bevelandsche bevolking gemeen met alle innerlijk volledige gemeenschappen, die deel uit maken van een uiterlijk volledige gemeenschap.

„Uiterlijk volledig is dan die gemeenschap, die geen deel meer uitmaakt van een hogere eenheid, en dus als het ware de feitelijke afsluiting en bekroning is van de voortschrijdende gemeenschapsvorming. Zij is misschien nog wel op de hulp van en enige samenwerking met andere soortgelijke gemeenschappen aangewezen, maar dat blijft nog beperkt tot wederzijds dienstbetoon, en leidt nog niet tot de vorming van een werkelijke orde-eenheid in een hoger sociaal organisme. Zo gauw dat wèl het geval is, houdt zulk een gemeenschap op, uiterlijk volledig te zijn ¹⁾.” Elke onafhankelijke staat kan als voorbeeld van een uiterlijk volledige gemeenschap dienen.

Het ligt voor de hand, dat het feit van de uiterlijke volledigheid dan wèl uiterlijke onvolledigheid van een gemeenschap van beteekenis zal zijn voor het handelen van die groep ten aanzien van haar woongebied. Herhaaldelijk zal het handelend optreden van de uiterlijk onvolledige gemeenschap den invloed ondergaan van het grootere geheel, waarvan zij deel uitmaakt.

Het is daarom voor de sociale aardrijkskunde van belang deze onderscheiding te maken.

De in het eerste hoofdstuk gegeven bepaling nog iets uitbreidende, kan men dus zeggen, dat de sociale aardrijkskunde zich bezighoudt met de verschijnselen, die in direct verband staan met de betrekking van de innerlijk volledige gemeenschap — die uiterlijk volledig of wel onvolledig kan zijn — tot de aarde.

De mate waarin en de wijze waarop de innerlijk volledige groep handelend optreedt ten aanzien van haar woongebied zijn van geval tot geval verschillend en wel omdat zij afhankelijk zijn van:

- I. het kunnen van de groep;
- II. de verspreiding van de leden van de groep over het gebied;

1) Angelinus, Wijsgerige gemeenschapsleer, I, ² 1939, blz. 172.

III. het doel, dat de groep zich hierbij stelt en waardoor zij tot handelen wordt bewogen.

- I. Het kunnen van de groep wordt bepaald door:
- A. de eigenschappen van het materiaal (de aristotelische „stof”), waaruit de groep is opgebouwd.
 - B. de volmaaktheid en sterkte van het groepsverband (de aristotelische „vorm”).
 - C. de cultuurgoederen, die de groep zich verworven heeft.

Beschouwt men elk dezer onderdeelen nader, dan kan bij A. het materiaal met andere woorden bij de individuen, waaruit de groep is samengesteld, achtereenvolgens ter sprake worden gebracht:

- a. aantal en verdeling naar leeftijd en geslacht,
 - b. lichamelijke gesteldheid en geestelijke geaardheid,
 - c. verscheidenheid van aanleg en bekwaamheid.
- a. Wat aantal en verdeling naar leeftijd en geslacht betreft, behoeft het wel geen betoog, dat

1. de grootte van de groep van primair belang is, vooral de grootte in vergelijking met de oppervlakte van het gebied, dus met andere woorden de dichtheid van bevolking. Zoo gaat men bijvoorbeeld in de dun bevolkte streken van Sumatra niet gemakkelijk over tot den arbeidsintensieven sawahbouw, terwijl er omgekeerd in de uiterst dicht bevolkte gebieden van Midden-Java voor de extensieve vormen van het bodemgebruik eenvoudig geen plaats is. Daar wordt ieder stukje grond, hoe klein ook, tot het uiterste benut.

Maar ook de grootte van de groep als zoodanig is van beteekenis. Deze grootte is aan voortdurende verandering, onderhevig, waarvan herhaalde wijzigingen in het gebruik van de woonruimte het gevolg zijn.

Van Vuuren beschouwt de toename van het aantal dan ook als van fundamenteele beteekenis voor de sociale aardrijkskunde¹⁾.

Ook de vermindering van het aantal doet natuurlijk haar invloed gelden. De doode steden, zooals onder andere Enkhuizen, die veel te ruim in haar wallen liggen, demonstreeren

1) Van Vuuren, Ter Inleiding, Sociaal Geographische Mededeelingen, 1942, blz. 15.

dit op typische wijze, evenals de verlaten sawahgebieden in West-Soembawa¹⁾.

2. De verdeling naar den leeftijd bepaalt de verhouding tusschen het aantal menschen, dat nog niet en dat niet meer aan het productieproces deelneemt en het aantal der zoogenaamde productieve leden van de groep, wat uit den aard der zaak tot uiting komt in het gebruik van het woongebied.

Een groep, die overwegend bestaat uit oude menschen en jonge kinderen kan weinig activiteit ten opzichte van haar woonruimte ontplooiën. In abnormale tijdsomstandigheden kan men dit duidelijk waarnemen aan gebieden, waar het productieve gedeelte van de groep, om welke reden dan ook, onttrokken wordt aan het woongebied. Deze extreme toestand komt natuurlijk hoogst zelden voor, eigenlijk alleen maar in geval van oorlog. Talrijk zijn echter de kleinere verschuivingen in deze verhoudingen met als gevolg wijzigingen in het kunnen van de groep. Herhaalde malen heeft Van Vuuren met klem gewaarschuwd tegen het verstoren van het evenwicht in dit opzicht. „Ieder volk dat de breede onderlaag van jonge mannen en vrouwen gaat missen is onherroepelijk door veroudering op weg naar den ondergang²⁾.“

Welke gevolgen deze veranderingen in de bevolkingspyramide kunnen hebben voor de relatie mensch-aarde, wordt onder andere door Steigenga nader uitgewerkt in zijn proefschrift³⁾.

3. De verhouding tusschen het aantal mannen en vrouwen binnen een bepaalde groep is eveneens van beteekenis. Een kolonistenbevolking met een in verhouding gering aantal vrouwen gedraagt zich geheel anders, ook ten aanzien van het gebruik harer woonruimte, dan een groep, waarin het percentage mannen en vrouwen nagenoeg gelijk is.

Wanneer in deze laatste verhouding belangrijke veranderingen ontstaan, bijvoorbeeld doordat de mannen — juist uit de productieve leeftijdsklassen — in een oorlog sneuvelen, dan heeft dit ongetwijfeld een vermindering van het kunnen van de groep ten aanzien van de woonruimte ten gevolge, niet

1) Kuperus, Het cultuurlandschap van West-Soembawa, 1936. Hoofdstuk I.

2) Van Vuuren, De sociale beteekenis van den landbouw, 1933, blz. 17. Vergelijk ook andere geschriften van dezen schrijver.

3) Steigenga, Werkgelegenheid en werkloosheid in de agrarische productie, 1939.

alleen door het afnemen van het aantal, maar vooral ook door de vermindering van het percentage mannen.

Beschouwingen over den loop van de bevolking en bevolkingspyramiden zijn dus in sociaal geografische studies volkomen op haar plaats, ja zelfs noodzakelijk, maar het verband met het handelen van de groep ten aanzien van haar woongebied behoort daarbij duidelijk te worden gelegd.

b. De lichamelijke gesteldheid en de geestelijke geaardheid zijn in de allereerste plaats van anthropologischen aard.

Ras en stam zijn vooral van beteekenis voor de vraag, welke activiteit een groep in een bepaald klimaat weet te ontwikkelen. Men denke slechts aan de gedragingen van de Europeanen in de tropen en het groote verschil met de inheemschen in dit opzicht, om dit te begrijpen. Hiermee is niet gezegd, dat het rasverschil de eenige verklaring voor dit verschijnsel is, maar wel dat het hierbij een belangrijke rol speelt. Met deze zeer ingewikkelde problemen bevinden wij ons midden in de relatie aarde-mensch.

De geestelijke geaardheid van een groep wordt behalve door haar oorspronkelijken aanleg ook bepaald door de eigenschappen, die zij zich in den loop van haar ontwikkeling heeft verworven. Voor de lichamelijke gesteldheid geldt hetzelfde.

Bovendien speelt de gezondheidstoestand van de groep een rol bij haar handelen ten opzichte van het woongebied. Van een door malaria verzwakte groep zal men in dit verband minder kunnen verwachten dan van een kerngezonde bevolking.

Verkade-Cartier van Dissel gaat uitvoerig op dit vraagstuk in, in haar proefschrift over: De mogelijkheid van landbouw-kolonisatie voor blanken in Suriname.

Het is wel is waar niet de bedoeling van de sociale aardrijkskunde zich diepgaand bezig te houden met vragen over volksgezondheid, noch met rasproblemen of met vraagstukken betreffende de psychologie der volkeren, dit is het terrein van de hygiëne, de anthropologie en de volkerenpsychologie, maar wel moet zij gebruik weten te maken van de gegevens, die deze wetenschappen haar bieden, wanneer dit noodig is om bepaalde handelingen van de groep ten aanzien van haar woongebied nader te verklaren.

c. De verscheidenheid van aanleg en bekwaamheid, die zich bij de leden van een en dezelfde groep voordoet, komt tot uiting in de verschillende door hen uitgeoefende beroepen, al geldt ook hier weer, dat dit niet de eenige reden is van deze

differentiatie en in vele gevallen wellicht ook niet de voor-
naamste.

Deze beroepsstructuur is van groot belang voor de relatie
mensch-aarde. Van een bevolking, waarin geen mijnbouwers
voorkomen, kan men moeilijk verwachten, dat zij de delfstoffen
in haar gebied zal exploiteeren — men denke bijvoorbeeld aan
China — en een volk, dat zich overwegend met veeteelt bezig-
houdt, zal gewoonlijk weinig oog hebben voor de mogelijk-
heden van zijn woongebied in akkerbouwkundig opzicht.
Omgekeerd kunnen de mogelijkheden, die het woongebied
bevat en de problemen, die hierin moeten worden opgelost,
aanleiding geven tot ontwikkeling van bepaalde categoriën
van beroepen.

Van Vuuren noemt deze differentiatie van fundamen-
teele beteekenis voor de sociale aardrijkskunde¹⁾.

Niet bij al de beroepsgroepen is het verband met de aarde
echter even duidelijk. Vandaar dan ook dat Van Vuuren
voor de sociale aardrijkskunde een principieel onderscheid
maakt tusschen primaire en secundaire productie, d.w.z. tus-
schen „de productievormen welke de grondstoffen voort-
brengen (primaire productie) en die, welke bedoelde grond-
stoffen verwerken (secundaire productie). Deze onderscheiding
is principieel, wijl deze productievormen voor een zeer be-
langrijk deel de structuur van de groepen bepalen, die binnen
de samenleving van een volk, dan wel binnen de gemeenschap
der volkeren in een bepaald gebied, of wel den „grond“ be-
werken, of de verwerking van de daardoor voortgebrachte
„grondstoffen“ tot taak gekozen hebben²⁾.”

Er mag hier terloops wel even op worden gewezen, dat de
grens tusschen deze twee productiegroepen door de Utrecht-
sche geografen niet altijd op dezelfde wijze wordt gelegd, wat
toch noodzakelijk is, wil men er op vruchtbare wijze mede-
werken. Steigenga bijvoorbeeld rekent „dorsen van graan,
repareren van werktuigen, hekelen van vlas, spinnen, weven,
naaien, houthakken enz.” tot de secundaire productie³⁾, terwijl
Van Zuylen bij zijn beroeps-indeeling van de inwoners der

1) Van Vuuren, Ter Inleiding, Sociaal Geographische Mededeelingen,
1942, blz. 16.

2) gelijk 1).

3) Steigenga, Werkgelegenheid en werkloosheid in de agrarische
productie, 1939, blz. 5.

gemeente Herten, den molenaar, het personeel van de meelfabriek, het personeel van de zuivelfabriek en het personeel van de eiermijn tot de primaire producenten reket¹⁾.

Hoe belangrijk deze onderscheiding is, juist in verband met de sociale structuur, volgt uit wat Van Vuuren herhaaldelijk naar voren heeft gebracht naar aanleiding van de tegenstelling stad-platteland en waaruit tevens de beteekenis van den groei van de groep voor de sociale aardrijkskunde blijkt. „In den aanvang zijn het uiteraard binnen de sociale gemeenschap dezelfde menschen, die den grond bewerken en die de werkzaamheden verrichten om nieuwe waarde voor de gemeenschap aan de grondstoffen toe te voegen. De economie duidt dezen toestand terecht aan met den naam van „gesloten huishouding“. Vrij spoedig treedt echter daarbinnen een differentiatie op, waardoor deze in wezen harmonische agrarische gemeenschap verdeeld wordt in een groep, die den grond bewerkt en een groep die de verzorgingsfunctie op zich neemt. Daarmee is dan het onderscheid tusschen de primaire en secundaire productie ontstaan. De groep, die den grond bewerkt is door de begrensdheid van de oppervlakte beschikbaren cultuurgrond bij toeneming van het aantal reeds vrij spoedig niet meer in staat het eigen geboorte-overschot in het productieproces op te nemen. Het primaire productieproces werkt derhalve noodwendig afstootend in socialen zin. Het leidt bovendien door den aard van het bedrijf tot verspreide nederzettingen en nooit tot concentratie. De secundaire productiegroep echter, die niet in innige verbondenheid met den grond leeft, is in staat zich in bepaalde centra te concentreren en zich daar krachtig te organiseren, waardoor zij vanzelve overwicht verkrijgt over de primaire agrarische groep. Hierdoor wordt dan de bovenbedoelde tegenstelling stad-platteland geboren, die nu verder het geheele economische leven gaat beheerschen²⁾.”

Deze aanhaling is tevens voldoende om duidelijk te maken, hoeveel er afhangt van de regeling der onderlinge betrekkingen en de samenwerking van de verschillende beroepsgroepen onderling, met andere woorden hoeveel er afhangt van

B. de volmaaktheid en sterkte van het groepsverband.

Hoe zeer kan een gemeenschap in prestatie niet blijven be-

1) Van Zuylen, De gemeente Herten, 1940, blz. 69.

2) Van Vuuren, Ter Inleiding. Sociaal Geografische Mededeelingen, 1942, blz. 16/17.

neden hetgeen haar andere eigenschappen zouden doen verwachten, als de juiste orde ontbreekt. Ook hier geldt het „eendracht maakt macht“.

Heel duidelijk komt dit uit in onze tegenwoordige samenleving. Hierin is men aan werkelijk solidaire samenwerking nog lang niet toe, vandaar de roep om „ordering“, vandaar een groeiend verlangen naar een juiste regeling der onderlinge betrekkingen en der daaruit voortvloeiende verschijnselen. Deze roep om ordening wordt ook ten aanzien van de sociaal geografische verschijnselen steeds krachtiger gehoord. De dissertatie van Verstege, Geografie, regionaal onderzoek en geografische ordening, levert hiervoor een afdoend bewijs. Allerwege wordt dus de beteekenis van een goede orde gevoeld en ordening te verstaan als „de regeling van de betrekkingen, die verschillende dingen met elkaar hebben, overeenkomstig de eisen van een bepaald doel, dat in of door dat samenstel van dingen verwezenlijkt moet worden¹⁾“, is dan ook ongetwijfeld noodzakelijk, als men hierbij echter maar steeds voor oogen houdt, dat men bij de menselijke gemeenschap te maken heeft met een moreele orde-eenheid, waarbij de juiste orde uit de groep zelf zal moeten voortkomen. Dit zal nog nader worden besproken in het hoofdstuk over de sociale aardrijkskunde als praktische wetenschap.

Veel uit deze sociale structuur staat in onmiddellijk verband met de relatie mensch-aarde. Wij zagen reeds hoe dit aanleiding is geworden tot de onderscheiding van primaire en secundaire productie, hoe de afwezigheid van bepaalde beroepen van invloed kan zijn op het gebruik, dat de groep van de in haar gebied aanwezige mogelijkheden maakt, maar tevens hoe de groep in verband met de mogelijkheden van haar woonruimte een bepaalde structuur kan gaan vertoonen, al wil dit natuurlijk niet zeggen, dat de relatie mensch-aarde de eenige bepalende factor voor deze in de groep optredende verhoudingen is.

Geheel de sociale structuur behoort dan ook tot het eigen terrein van de sociale aardrijkskunde en vormt daarvan een belangrijk deel.

C. Mede bepalend voor het kunnen van de groep zal ook altijd zijn het cultuurbezit, dat zij zich heeft verworven.

a. Het geestelijk cultuurbezit, wat hier ter sprake moet

1) Angelinus, Wijsgerige Gemeenschapsleer, I, ² 1939, blz. 74.

worden gebracht is een werkelijk gemeenschapsbezit. Het „is niet een onsamenhangende verzameling van cultuurproducten der leden. Zij worden tot eën synthese verwerkt, vullen elkan- der aan, en vormen een harmonisch geheel. Men spreekt dan van de stand der wetenschap in een bepaalde gemeenschap, het bereikte cultuurpeil, de stand der techniek. Men bedoelt daarmee het geheel van allerhande kennis en bekwaamheid, dat in bepaalde gemeenschap aanwezig is ¹⁾.”

Niet geheel dit cultuurbezit is van directe beteekenis voor de relatie mensch-aarde. Zoo zijn bijvoorbeeld de taal, het muziekleven, de schilderkunst, de kleederdrachten niet on- middellijk van belang voor het handelen van de groep ten aanzien van haar gebied, deze vallen dan ook als zoodanig niet onder de wetenschappelijke belangstelling van den soci-aal geograaf.

Wel van beteekenis in dit opzicht is de ontwikkeling der wetenschap en het ontwikkelingspeil, dat de groote massa van de groep heeft bereikt. Het is juist bij de relatie mensch-aarde noodzakelijk om dit onderscheid te maken.

De landbouw in een bepaald gebied bijvoorbeeld ondergaat zonder twijfel den invloed van den stand der landbouwweten- schap in de uiterlijk volledige gemeenschap, waartoe de be- woners van dat bepaalde gebied behooren, maar een hoog ontwikkelde landbouwwetenschap zal voor die streek prac- tisch weinig beteekenis hebben, wanneer de boeren uit dat gebied niet ontwikkeld genoeg zijn om van de resultaten dier wetenschap ook werkelijk gebruik te maken. Hoe merkwaar- dig is niet de achterlijkheid van vele Wageningsche boeren, terwijl toch de laboratoria en de proefvelden van de Land- bouwhoogeschool temidden van hun landerijen liggen.

Bovendien ondervindt de landbouw, zij het in mindere mate, den invloed van de meerdere of mindere ontwikkeling van de landarbeiders. Met andere woorden ook het percentage ge- schoolde arbeiders is van belang voor het kunnen van de groep.

b. Het stoffelijk bezit speelt eveneens een groote rol. Niet alleen het totale bezit en inkomen van de groep is van be- teekenis, maar ook de verdeeling hiervan onder de leden van de groep en de verschillende beroepsgroepen.

Overall waar de groep handelend optreedt ten aanzien van

1) Angelinus, Wijsgerige gemeenschapsleer, I, ² 1939, blz. 117.

haar woongebied is de kapitaalcracht van belang. Een der conclusies van Verkade-Cartier van Dissel is in dit opzicht zeer leerzaam: „Thans kan zich dus geen Europeesche landbouwer in Suriname vestigen. Leiden de proefbedrijven over geruimen tijd tot positieve resultaten, dan kunnen over een zeker aantal jaren voldoende kapitaalcrachtige Europeanen (die de beschikking hebben over f 20.000 à f 50.000) zich op den landbouw in Suriname gaan toeleggen. Slagen deze en weten zij een aanzienlijke export in het leven te roepen, dan zullen mogelijk ook iets minder kapitaalcrachtige Europeanen (b.v. die beschikken over f 10.000) in Suriname een bestaan kunnen vinden¹⁾.”

Veel, wel ontworpen in den geest en wel gewenscht, kan dikwijls niet tot uitvoering komen door gebrek aan economische kracht. Dit is onder meer een van de moeilijkheden bij de verbetering van den inheemschen landbouw in Nederlandsch-Indië. Veel van wat daar gewenscht is en ook bij de bevolking wel ingang zou vinden, moet achterwege blijven, omdat de tani het eenvoudig niet kan betalen.

Het belangrijke vraagstuk of het door de groep verdiende inkomen daar binnen blijft of wel om de een of andere reden voor een aanzienlijk deel aan anderen, daarbuiten, ten goede komt, dient eveneens aandachtig te worden beschouwd. De sociaal geograaf raakt hiermee onder andere aan het ernstige probleem van de uitwonende eigenaren en de daardoor uit het eigen gebied wegvloeiende pacht. Men behoeft slechts te denken aan het groote verschil tusschen Groningen en Friesland in dit opzicht om de beteekenis hiervan te begrijpen voor de relatie mensch-aarde. Nog ernstiger wordt het probleem, wanneer de eigenaren niet alleen niet meer behooren tot de uiterlijk onvolledige groep, die het gebied bewoont, waar hun grondeigendom ligt, maar wanneer zij zelfs niet meer behooren tot dezelfde uiterlijk volledige gemeenschap. Men kan hierbij denken aan het geijkte voorbeeld van het absentisme in Ierland, maar ook in Nederland kent men dit verschijnsel onder andere in Zeeland, waar nog altijd grond in handen van Belgische grondeigenaren is.

Ook de onevenredige belooning van de groepen der primaire en der secundaire producenten moet hier genoemd worden.

1) Verkade-Cartier van Dissel. De mogelijkheid van landbouwkolonisatie voor blanken in Suriname, 1937, blz. 290.

Zij brengt verschuivingen in de sociale structuur met zich mede, die onmiddellijk van invloed zijn op de relatie menschaarde binnen een bepaald gebied. Herhaalde malen heeft Van Vuuren hierop gewezen. De tegenstelling stad-platteland brengt hij voor een belangrijk deel hiertoe terug: „In de stedelijke centra ontstaat al spoedig een geheel andere mentaliteit, die gericht is op materieele welvaart. De krachtige organisatie leidt bovendien tot een fixeering van het bereikte loonpeil, waardoor twee verschillende loonniveau's ontstaan: het eene in de stedelijke centra, het andere ten plattelande. De hierdoor ontstane spanningen leiden tot een beweging, die men gewoonlijk den trek naar de stad noemt, met al de gevolgen van dien ¹⁾.”

II. Natuurlijk maakt het voor het effect van het handelen een aanmerkelijk verschil of de groep geconcentreerd is in een bepaald punt van het geoccupeerde gebied of wel min of meer gelijkmatig over dat gebied is verdeeld, omdat bij een ongelijke verdeling de veranderingen in het gebied niet overal even ingrijpend zullen zijn. Het verschil in karakter tusschen de „wereldstad Holland” en den Hondsrug is hiervoor een sprekend bewijs. Zou men tegen dit voorbeeld willen aanvoeren, dat men binnen het Nederlandsche volk talloze kleinere innerlijk volledige — al zijn het dan ook geen uiterlijk volledige — gemeenschappen kan onderscheiden, waardoor de gegeven tegenstelling eenvoudig zou zijn te verklaren uit het handelen van twee verschillende innerlijk volledige gemeenschappen, dan zou men hierop kunnen antwoorden, dat bovengenoemd verschijnsel zich ook voordoet bij elke kleine groep, zoo gauw hierbij sprake is van een niet gelijkmatige verdeling over het gebied. Elk dorp met de daarom heen liggende landerijen kan hiervoor als voorbeeld dienen.

Naast de verdeling naar het aantal, komt ook de verspreiding van de beroepen in aanmerking, evenals een mogelijke concentratie van de meer of minder ontwikkelde of de meer of minder kapitaalkrachtige leden van de groep. Kortgene, het renteniersdorp, dat vroeger stadsrechten heeft genoten en Colijnsplaat, het arbeidersdorp, zijn totaal verschillend van karakter. Visschersdorpen, universitaire centra, fabriekssteden

¹⁾ Van Vuuren, Ter Inleiding. Sociaal Geographische Mededeelingen, 1942, blz. 17.

vertoonen alle hun typisch eigen verschijnselen in verband met de relatie mensch-aarde.

Geheel deze verdeeling over het gebied kan veranderen en verandert ook inderdaad herhaaldelijk. De grootste aandacht valt hierbij altijd op den trek van het platteland naar de stad, maar ook de trek tusschen verschillende deelen van het platteland moet wel degelijk in de beschouwingen worden betrokken. De Vooy's, die een uitgebreide studie heeft gemaakt van dit onderwerp, komt tot de volgende conclusie: „Men spreekt steeds over de trek naar de stad, terwijl de trek, die binnen het platteland zelf beperkt blijft, minstens van even grote betekenis is, derhalve een nader onderzoek zeker rechtvaardigt.... 1).”

Verschillende van de hier genoemde verdeelingsverschijnselen vindt men op typische wijze gedemonstreerd in de gemeente Velsen, wat in het proefschrift van Van den Bergh van Eysinga duidelijk tot uiting komt 2).

III. Het doel, dat de groep zich stelt en waardoor zij tot handelen wordt bewogen, is de tweede van buiten af werkende zijns-oorzaak van het sociaal geografisch verschijnselen-complex.

Daarom zal nu allereerst een antwoord moeten worden gezocht op de vraag, in hoeverre dit doelgerichte handelen ook een doelbewust optreden is, wat neerkomt op de vraag naar het vrije en redelijke handelen der gemeenschap.

Gaan wij voor het antwoord op deze vragen weer te rade bij Angelinus dan zien wij, dat hij hierover het volgende zegt: „Het kan niet ontkend worden, dat de activiteit van de gemeenschappen niet door blinde natuurwetten wordt beheerst, die met fysieke noodzakelijkheid de handelwijze van de gemeenschap zouden bepalen.... Alle voorspellingen over het toekomstig gedrag van een gemeenschap zijn hoogstens gebaseerd op gegronde verwachtingen, nooit op inzicht in enig noodzakelijk natuurverloop, zoals men maansverduisteringen voorspelt.

1) De Vooy's, De trek van de plattelandsbevolking in Nederland, 1932, blz. 139. Vergelijk eveneens Van Vuuren, De binnenlandsche migratie in Nederland, 1942.

2) Van den Bergh van Eysinga, Bijdrage tot de Sociaal-Geografische Kennis der Gemeente Velsen, 1933, hoofdstuk X.

Doelbewust streeft iedere gemeenschap naar haar doel, zij weet, wat zij wil, en doet zelf een keuze uit de middelen, die haar tot haar doel ten dienste staan.

Heeft de gemeenschap dan verstand en vrije wil?! Dwaas schijnt het, dit te beweren! En inderdaad, als men de gemeenschap „in zich” beschouwt, afgezonderd van de mensen, waaruit zij is samengesteld, dan heeft zij voorzeker geen verstand en wil; zij heeft dan zelfs geen bestaan, en ook geen handelen!

Maar als men de gemeenschap als een geheel beschouwt, bestaande uit vele delen, dan kan men aan de gemeenschap in zekere zin verstand en vrije wil toeschrijven; want de delen, waaruit zij bestaat, zijn met rede en vrije wil begaafde mensen, die met hun redelijkheid en vrijheid zich voegen in het maatschappelijk geheel. De gemeenschap bezit dus het verstand en de vrije wil van haar leden!

Dat verstand en die vrije wil beheersen ook inderdaad het handelen van de gemeenschap, dat daardoor een redelijk en doelbewust handelen wordt ¹⁾.”

De gemeenschap gedraagt zich dus als een vrij, doelbewust, redelijk handelend wezen, ook ten aanzien van haar woonruimte. Dit *doelbewuste* handelen van de groep is zoo belangrijk voor de sociale aardrijkskunde, dat daaraan een afzonderlijk hoofdstuk zal worden gewijd.

1) Angelinus, Wijsgerige Gemeenschapsleer I, ² 1939, blz. 100/101.

III. HET DOEL IN DE SOCIALE AARDRIJKSKUNDE.

Om de beteekenis van het doel in de sociale aardrijkskunde goed te begrijpen, is het noodig eerst in het kort na te gaan, wat in de wijsbegeerte onder doel en doel-oorzakelijkheid wordt verstaan, om deze algemeene inzichten daarna te kunnen toepassen op het bijzondere geval van het sociaal geografische verschijnselencomplex.

„*Objectief* is doel... datgene, *omwille waarvan iets geschiedt; dat waarop de handeling positief is gericht*, het bereikte resultaat is het eindpunt (*finis*) der streving, de voltooiing der doelmatige werkzaamheid. — *Subjectief* is het of streving of het richtinggevend beginsel, dat in het ding of zijne werking aanwezig is met het oog op de bereiking van het objectieve doel.

Het woord „doel” gebruikt men in den regel slechts in objectieven zin; in subjectieven zin spreekt men of van *bedoeling* of van *doelmatigheid* (doelbepaaldheid) der inrichting, werking of streving.

Het doel verschilt daarom *materieel* niet van het *goede*... Een en hetzelfde ding is doel als object van streving en goed in zooverre het (in waarheid of schijnbaar) passend is aan de natuur van het strevend subject”¹⁾.

„Heeft het doel ook het karakter van oorzaak? Oorzaak is gelijk wij vroeger zagen²⁾ ieder beginsel, dat een positieven en bepalenden invloed op het worden der dingen uitoefent. Een oorzakelijk karakter dragen, zooals wij boven zagen, al die factoren in het gebeuren, waarvan het afhankelijk is, of waarin positief gegeven is, of dat iets wordt of wat het wordt.

Welnu het doel, als zoodanig, is, naar hetgeen boven werd gezegd, het beginsel, dat (bewust of onbewust) richting geeft aan de werkzaamheid, aan de actieve werkdadigheid eene nieuwe bepaling toevoegt, haar bestuurt in een bepaalde richting, en dientengevolge op het feitelijk karakter der wordende veranderingen mede invloed uitoefent³⁾.”

1) Beysens, Ontologie, 2e druk, z. j., blz. 231.

2) Zie blz. 17.

3) Beysens, Ontologie, 2e druk, z. j., blz. 232.

„Waarin nu bestaat in concreto de oorzakelijkheid van het doel? Ziehier het antwoord, dat S. Thomas, met zijne gewone scherpte op deze vraag gegeven heeft: „Gelijk de invloed van de werkende oorzaak de werking is, zoo is de invloed van de doelloorzaak: nagestreefd en begeerd te worden.“ De doelloorzakelijkheid in concreto is geen actieve of voortbrengende, doch een *leidende factor* 1).“

„Het doel, als het gekende goed, wekt door zijn aantrekkelijkheid de begeerte van het kennend wezen, en prikkelt het tot werkzaamheid in de richting of ter bereiking van het gekende goed“ 2).

Gredt formuleert de groote beteekenis van het doel als volgt: „Aus dem Zwecke geht auch etwas sachlich und dem Sein nach abhängig hervor: die Tätigkeit der Wirkursache und die durch sie hervorgebrachte Wirkung. Denn der Zweck bewegt die Wirkursache zum Wirken. Der Zweck ist sodann unter den vier Ursachen die erste, die von den drei andern Ursachen vorausgesetzt. Denn wenn der Zweck nicht bewegt, ist die Wirkursache nicht tätig, und Stoff und Form üben infolgedessen ebenfalls ihre Ursächlichkeit nicht aus“ 3).

Welk doel streeft de groep nu na door het in contact treden met haar woongebied; wat voor „goed“ wil zij hiermee bereiken?

Het antwoord op deze vraag ligt besloten in het feit, dat de sociale aardrijkskunde bij de relatie mensch-aarde uitgaat van de innerlijk volledige gemeenschap 4).

Heel in het algemeen kan men dus zeggen, dat het te bereiken doel geheel het „wel“ zijn van de groep omvat, dat met andere woorden het handelen wordt bepaald door geheel het streven van de groep naar het „goede“ — wat een werkelijk of vermeend goed kan zijn — dat in haar woongebied is te verwezenlijken.

Dit welvaartsstreven moet voor de practische toepassing echter nog nader worden bepaald, want de groep kan tengevolge van zeer verschillende overwegingen handelend optreden ten aanzien van haar woongebied.

Is er dan in de sociale aardrijkskunde sprake van verschei-

1) Beysens, Ontologie, 2e druk, z. j., blz. 232.

2) idem idem idem blz. 233.

3) Gredt, Die aristotelisch-thomistische Philosophie, II, 1935, blz. 159.

4) Vgl. blz. 23.

dene doelstellingen van de groep, terwijl toch zoo juist het streven naar het gemeenschappelijke welzijn als het doel werd aangewezen?

„Velerlei dingen, die als goed worden nagestreefd, zijn geen doel in volstrekten zin, doch onder het eene opzicht doel, onder het andere slechts middel. Doel zijn zij, omdat zij werkelijk in zich eene zekere voldoening en genot schenken, aan eene bepaalde streving een einde maken, en door middel van andere dingen moeten bereikt worden. Van den anderen kant echter zijn zij wederom middel, omdat hun bezit aan de bereiking van een ander hooger doel (bewust of onbewust) ondergeschikt wordt gemaakt ¹⁾.”

De innerlijk volledige gemeenschap streeft het „goed”, dat gelegen is in de gezondheid van de groep na, niet alleen omdat dit op zich zelf bevrediging van bepaalde behoeften met zich mede brengt en in zooverre dus doel is, maar ook omdat dit een van de voorwaarden is voor en dus in dit verband middel tot het uiteindelijk nagestreefde gemeenschappelijke welzijn.

Welke zijn nu de verschillende doeleinden, die de groep in haar woonruimte tracht te bereiken en die tenslotte alle middelen zijn om te komen tot het uiteindelijke doel, namelijk het gemeenebest, dat de groep door haar handelend optreden ten aanzien van haar woonruimte poogt te verwezenlijken?

A. In de allereerste plaats is dit de voorziening in haar eerste levensbehoeften van voeding, kleding, woning en gebruiksvoorwerpen in den meest uitgebreiden zin.

De verschijnselen, die uit deze doelstelling voortvloeien, vormen het hoofdbestanddeel van het sociaal geografisch feitenmateriaal. Volgens de in de Inleiding gegeven omschrijving van Van Vuren is deze doelstelling in den aanvang zelfs de eenige. Zij zal dan ook als de voornaamste onder de verschillende doelstellingen van de groep steeds de meeste aandacht moeten trekken, maar het is niet de eenige reden, waarom de groep in contact treedt met haar woongebied.

Om te beginnen is het streven naar het stoffelijk welzijn daarmee niet uitgeput. Hierbij moet namelijk ook genoemd worden geheel het ingrijpen van de gemeenschap in haar woonruimte in verband met de verbetering of het behoud van de gezondheid van de groep. De geheele of gedeeltelijke drooglegging van de kustmoerassen rondom Batavia en Semarang,

1) Beysens, Ontologie, 2e druk, z. j., blz. 77.

de verbeteringen in de afwatering van de hoogvlakte van Bandoeng zijn in hoofdzaak met dit doel tot stand gekomen. De pestbestrijding in Nederlandsch-Indië grijpt diep in de relatie mensch-aarde in. Geheele kampongs worden terwille hiervan afgebrand. De op die manier opgeruimde, slecht gebouwde huizen worden gewoonlijk door halfsteenen huizen met betonnen vloeren en pannendaken vervangen. Deze, vooral in de laatste tijden op groote schaal uitgevoerde, verbeteringen hebben een groote vraag naar baksteenen en dakpannen doen ontstaan. De bestaande steen- en pannenbakkerijen konden hieraan niet meer voldoen, met als gevolg, dat deze tak van industrie een aanmerkelijke uitbreiding heeft ondergaan.

Ook het aanleggen, in steeds toenemend aantal, van sportterreinen en zwembaden, behoort hiertoe, evenals alle werken, die verband houden met het verwijderen van de afvalproducten der menschelijke samenleving, voor zooverre dit een werkelijk ingrijpen in de woonruimte tengevolge heeft. Dit is bijvoorbeeld met den afvoer en de verwerking van de vaste afvalstoffen der gemeente 's Gravenhage het geval, waarvoor een geheel werkterrein in Drenthe is ingericht bij Wijster en waarvoor onder andere een oplopend aansluitspoor is gebouwd voor den aanvoer van de afvalstoffen, terwijl voor den afvoer van de compost een kanaal gegraven is van ongeveer 2,5 k.m. lengte, dat aansluit op het Linthorst Homankanaal¹⁾. Andere voorbeelden zijn het storten van stadsvuil in plassen of op land, waardoor dit laatste een verhooging ondergaat. Voor het eerste kan onder andere genoemd worden het storten van het Leeuwarder stadsvuil in de plassen bij Wartena en voor het andere het brengen van de Groninger vaste afvalstoffen naar terreinen bij de Drenthsche Punt. Zoo is ook het aanleggen van vloeivelden voor de reiniging van het afvalwater der fabrieken, om vervuiling van kanalen en vaarten te voorkomen, mede een gevolg van andere dan economische eischen, die de groep aan haar gebied stelt.

Vervolgens staat naast den drang naar stoffelijk welzijn het streven naar de bevrediging van geestelijke behoeften en ook dit doet de groep op een gegeven oogenblik handelend optreden ten aanzien van haar woongebied.

B. Allereerst zijn dit de behoeften aan schoonheid en ont-

1) Van Maanen, De afvoer, verwerking en het gebruik der vaste afvalstoffen der gemeente 's-Gravenhage, 1931.

spanning. Het zoo juist gegeven voorbeeld over de vaarten en kanalen kan ook hier dienen.

In een beschrijving van het landgoed Amerongen zegt Van Vuuren: „Aan de noordzijde grenzen de parken van het „Huis te Amerongen“ aan den stuwwal. Met ongeëvenaarde kunstzinnigheid en groote liefde voor de landschapsvormen is hier gebruik gemaakt van het natuurlijk relief. Zacht glooiend oloopend tegen den steilen rand van den „stuwwal“ is hier in Oud-Hollandschen stijl een tuinaanleg geschapen, die bij mijn weten zijn wedergade in Nederland niet vindt. Inderdaad! hier manifesteert zich in de occupatievormen, in dit „lustland-schap“, de opstijging van den menschelijken geest ver boven het welvaartsstreven uit, tot in de klare sfeer van het „schoone“¹⁾.

Heeringa spreekt over het weeldelandschap van de Graafschap onder andere bij een beschrijving van de gronden, behoorende bij het Huis Ampsen, op de volgende wijze: „De occupatievorm, ontstaan uit de behoefte aan schoonheid heeft hier zijn stempel zodanig op het landschapsbeeld gedrukt, dat het Weeldelandschap er geheel de boventoon voert. De occupatievorm gericht op het welvaartsstreven, het Oude Landbouwlanschap treedt daartegenover op de achtergrond“²⁾.

Ook Van den Bergh van Eysinga handelt over een „lustoordlandschap“ in de gemeente Velsen³⁾.

En in de inleiding van zijn „Nederlandsche tuinen en buitenplaatsen“ zegt Byhouwer onder meer: „En bij al die omzwervingen vergeten wij dat Bergen en Heilo, Groenendaal, de Keukenhof en Offem, evenals alle boschcomplexen tusschen Leiden en Loosduinen oude buitens zijn met hun jachtboschjes.

's Graveland en het Spanderswoud bestaan uit één samenhangende groep buitenplaatsen, De Vuursche, Groeneveld en het Baarnsche bosch zijn buitens“⁴⁾.

„De „natuurlijkheid“ waar wij thans van genieten, bestaat, vooral in het Westen van ons land, voor meer dan de helft uit de restanten van de zorgvuldige kunstmatigheid van onze vadersen....

Welk een moed om op zóó groote schaal bosch en park aan

1) Van Vuuren, Een nationaal park in Nederland, 1933, blz. 22.

2) Heeringa, De Graafschap, 1934, blz. 27.

3) Van den Bergh van Eysinga, Bijdrage tot de Sociaal-Geographische Kennis der Gemeente Velsen, 1933.

4) Byhouwer, Nederlandsche tuinen en buitenplaatsen, 1942, blz. 5.

te leggen! Nog steeds parasiteeren wij er op, door er lanen in te hakken en een villapark ervan te maken, of door ze op te koopen en met veel ophef toe te voegen aan een stedelijk park-systeem of aan onze „natuurmonumenten“¹⁾.”

„In het Westen van Nederland, waar de vroegere veenmoerassen en lage kleigebieden, soms via vervening, tot open weidegebied en bouw-polder zijn ontgonnen, heeft het grondbezit van de stedelingen en hun liefde voor het „vermakelijke landleven“ geleid tot het stichten van de buitens annex boerderij, soms tot de heerenboerderij. Daar is wèl het belang van de bodemproductie ten volle in erkend, maar tegelijk wijst de aanleg erop dat de mensch niet van brood alléén kan leven (en evenmin van boter, melk en kaas). De hoeve of het huis is omgeven door beplantingen, die in hun eenvoudige strakke begrensdheid één zijn met het omgevende strak ingedeelde land. Geleidelijk zijn deze boomgroepen uitgegroeid tot zware massieven, die aan onze mooie poldergebieden een relief geven, dat de 19e eeuwse inpolderingen missen. Want daar gaf het gewin — de eene vogel in de hand, die alle andere vogels als waardeloos beschouwt — den doorslag. Denkt u eerst aan de Beemster, waar de wegen royaal van breedte zijn, zoodat de boomrijen prachtig konden uitgroeien, waar de boerderijen (van de Heeren!) tegelijk hun buitenverblijven waren, met rijke boomgaarden, omgeven door boomsingels tusschen twee grachten. Daar is zelfs van den eersten dag af rekening gehouden met het ontstaan van de dorpskernen, waarvoor pleintjes werden aangelegd bij de kruispunten van de hoofdwegen. En vergelijkt u dien polder nu met den Prins Alexanderpolder en den Zuidplaspolder. Daar liggen geen buitens, daar is alles op doelmatigheid en landbouwtechniek ingesteld, waarbij vergeten is, dat weliswaar de landbouwmachine geen invloed ondergaat van zijn omgeving, maar dat de landbouwer recht heeft op het „genoeglijk vlieden van zijn rustig leven“²⁾.”

Geheel het streven van natuurmonument- en natuurbeschermingskringen is ontstaan uit deze gemeenschapsbehoeften aan schoonheid en ontspanning. Op deze plaats behoort eveneens het toerisme ter sprake te komen, een onderdeel van het vreemdelingenverkeer, dat door De Vooy's een vergeten hoofdstuk uit de sociale geografie wordt genoemd³⁾.

1) Byhouwer, Nederlandsche tuinen en buitenplaatsen, 1942, blz. 6.

2) idem idem idem idem blz. 7.

3) De Vooy's, Enkele opmerkingen over de geografie van het vreemdelingenverkeer, Sociaal Geographische Mededeelingen, 1942, blz. 66.

C. Ook wetenschappelijke en cultuurhistorische doeleinden doen de groep ingrijpen in haar woongebied. De nationale parken, zooals bijvoorbeeld de Hooge Veluwe, de openlucht-musea onder andere bij Arnhem en 's-Lands Plantentuin in Buitenzorg met haar „bergtuin" in Tjibodas zijn typische voorbeelden hiervan.

D. De H. Landstichting bij Nijmegen vormt een occupatie met weer een geheel ander doel, evenals plaatsen, die haar aanzien danken aan geregelde bedevaarten. Lourdes is hiervan wel het mooiste type. Voor de Mohammedaansche wereld, ook van Nederlandsch-Indië, is Mekka het overbekende voorbeeld.

Van Vuuren spreekt zelfs van de stad als functie van den godsdienst¹⁾.

Nauw verwant hiermede is de zorg voor de dooden. Ook deze zorg doet de mensch herhaaldelijk ingrijpen in zijn woongebied. Ook deze zorg dus komt tot uiting in de relatie menschaarde, niet alleen in de dikwijls zeer uitgebreide en uiterst verzorgde begraafplaatsen, maar ook in de groote economische offers, die de begrafenisplechtigheden bij verschillende volkeren vragen. Dit laatste heeft onmiddellijken invloed op de kracht van de groep, ook wat haar activiteit ten aanzien van haar woongebied betreft. De groote, reeds van verre te herkennen begraafplaatsen der Chineezzen zijn voor het eerste, de kostbare lijkverbrandingsplechtigheden op Bali zijn voor het tweede een goed voorbeeld.

Valt dit aldus omschreven welvaartsstreven van de groep nu samen met het productieproces?

Het antwoord op deze vraag hangt af van den inhoud, dien men aan het begrip productieproces wil geven.

Wanneer men daaronder verstaat allen omvormenden arbeid door de groep in verband met haar woonruimte verricht, uit welke overweging dan ook, dan valt geheel de activiteit van de groep ten aanzien van haar woongebied hieronder.

Hecht men aan het woord productieproces echter een meer beperkte beteekenis en verstaat men hieronder allen arbeid, verricht voornamelijk ter bevrediging van de onder A genoemde behoeften, dan zou het antwoord ontkennend moeten luiden.

Het is dus van belang om bij de aanwending van dit woord

1) Van Vuuren, Richtlijnen voor de stadsgeografie, Tijdschrift voor Economische Geographie, 1936, blz. 89.

duidelijk te doen uitkomen, wat men er mede bedoelt, omdat bij het veelvuldig gebruik, dat de Utrechtsche school maakt van den term productieproces, gemakkelijk het misverstand kan ontstaan, dat zij zich uitsluitend zou bezig houden met de onder A genoemde doelstelling van de groep. Deze misvatting ligt des te meer voor de hand, aangezien deze beperkte doelstelling de Fransche school juist wordt verweten.

De in het voorgaande aangehaalde voorbeelden, ontleend aan Utrechtsche geografen, bewijzen voldoende, dat dit de bedoeling van de Utrechtsche school niet is. Keuning maakt dan ook naar aanleiding van de, in de Inleiding gegeven, omschrijving van Van Vuren de volgende opmerking: „Vooral in de uitwerking van bovenstaande definitie verraadt Van Vuren een zekere verwantschap met de Fransche school der landschapsgeografie, zonder echter te vervallen in een materialisme, zooals haar wordt aangewreven. Evenmin mag men uit bovenstaande omschrijving, ondanks den sterken nadruk, die op de economische activiteit wordt gelegd, de conclusie trekken, dat de Utrechtsche school uitsluitend economische geografie zou willen geven ¹⁾.”

Het door de gemeenschap nagestreefde „goede” kan echter, zooals in het begin van dit hoofdstuk reeds is opgemerkt, een werkelijk of *vermeend* goed zijn.

In dit laatste ligt de mogelijkheid van eindelooze variatie. Zoo kan niet alleen het gemeenschappelijke welzijn door verschillende groepen op geheel verschillende wijze worden geïnterpreteerd, maar ook de middelen, die tot het bereiken van eenzelfde doel worden gebruikt, kunnen verschillend zijn. Uit verscheidene mogelijkheden zal de eene groep dit, de andere dat kiezen in verband met heerschende opvattingen in de groep, enz. Hiermede betreedt men het onafzienbare terrein van den vrijen wil van den mensch, die zich uit in den vrijen wil van de gemeenschap.

In de eerste plaats heeft de sociaal geograaf zich in dit verband dus af te vragen: Wat wil de groep bereiken? Niet in den algemeenen zin van het „goede”, maar welk nader omschreven doel heeft zij voor oogen?

Bij dit nadere onderzoek naar de doeleinden, die de groep

1) Keuning, Geografie, in Scientia, II, 1938, blz. 203.

zich stelt, zal het van beteekenis zijn een duidelijk onderscheid te maken tusschen

- a. motieven, die uit de groep zelf komen en
- b. doelstellingen, die van buiten af worden opgelegd, waarbij van een volkomen vrij handelen van de groep niet kan worden gesproken.

Zeer sterk kwam dit onder andere tot uiting bij het cultuurstelsel, zooals dit in Nederlandsch-Indië heeft bestaan, maar het is ook nu nog van beteekenis bij wat men in Indië de prentah aloes, dat is de zachte dwang, noemt. Hierdoor worden bevolkingsgroepen tot een activiteit ten aanzien van haar woonruimte gebracht, waartoe zij zonder die invloeden van buitenaf niet zouden komen.

De voorbeelden hiervan zijn talrijk. „Meyer Ranneft sprak eenige tientallen jaren geleden zelfs van een „zachte-dwang-stelsel“, waarop een groot deel van de staatsinrichting zou steunen. Het „stelsel“ was niet in bepalingen te vinden, maar omzichtig omschreven in termen, als: „invloed der hoofden“, „bestuursbeleid“, „leiding en leering“, „de bevolking er toe brengen“, enz.¹⁾”

In de tweede plaats zal de sociaal geograaf de vraag hebben te beantwoorden: Op welke wijze heeft de groep getracht, dat bepaalde doel te bereiken en waarom juist op die manier?

Dikwijls zal het een groot aantal verschillende overwegingen zijn geweest, die tenslotte tot de keuze van dien bepaalden weg ter bereiking van het doel heeft geleid en juist de kennis van deze motieven in heel hun bonte verscheidenheid brengt een belangrijke verheldering teweeg in het inzicht in de relatie mensch-aarde. Zoo zal bijvoorbeeld een verbindingsweg tusschen twee dorpen, wanneer men alleen op de technische zijde van het vraagstuk let, een bepaalde richting moeten hebben, die hij uiteindelijk toch niet blijkt te bezitten, omdat men een kerkhof heeft willen vermijden, landschapsschoon heeft willen sparen, een andere oplossing duurder was of niet gewenscht in politiek opzicht, enz., enz.

Het is begrijpelijk, dat dit alles van geval tot geval nauwkeurig moet worden onderzocht en dat het een groote kennis

1) Meyer Ranneft, Reglementeering van zachten dwang, Tijdschrift Binnenlandsch Bestuur, 1910, geciteerd bij Van Dijk, Landschapsbedrijven als middel tot opheffing van onontwikkelde streken in Nederlandsch-Indië, 1942, blz. 68.

van en een scherpen kijk op het geheel vereischt, om al de elkaar vaak kruisende strevingen zoo te ontleden, dat er werkelijk een juist inzicht wordt verkregen in de verhouding van de groep tot haar woongebied. Lang niet altijd zal dit volledig gelukken, maar dan is het op zich zelf al van beteekenis wanneer men, na de uiteenzetting van de motieven, die men wel heeft kunnen achterhalen, wijst op een niet opgehelderde „rest”.

Vandaar, dat het voor het sociaal geografisch onderzoek absoluut noodzakelijk is met kleine eenheden te beginnen, om pas later, voortbouwende op deze monografieën, tot grootere meer omvattende studies te komen.

Bij het onderzoek naar de doeleinden, die de groep tot handelen bewegen, zal men niet moeten beginnen met een analyse van alle motieven, die het handelen van een bepaalde groep in het algemeen kunnen beheerschen. Veel hiervan is wellicht in het geheel niet van beteekenis voor de relatie mensch-aarde. Men zal moeten uitgaan van de waargenomen verschijnselen, die een gevolg zijn van die relatie mensch-aarde en ter verklaring daarvan zal men zich dan moeten afvragen, welke motieven de groep voor haar handelen in dat opzicht heeft gehad.

Het heeft daarom geen zin, om bij de analyse van de groep een opsomming te geven van de kerkelijke gezindten en de politieke partijen in hun percentueele verhoudingen, zonder dat daarbij verband wordt gelegd tusschen deze godsdienstige en politieke structuur en de verschijnselen, die wij tengevolge van de relatie van de groep met haar woonruimte waarnemen.

Men kan en moet op een gegeven oogenblik religieuze en politieke factoren in zijn beschouwingen betrekken, evenals dit met psychologische, historische, ethnologische en andere invloeden het geval kan zijn, maar het godsdienstige en politieke leven als zoodanig behooren in de sociale aardrijkskunde niet thuis.

Betreedt de sociaal geograaf met dit alles niet het terrein van de sociologie?

Zoólang hij zich houdt aan zijn uitgangspunt en deze motieven slechts naspeurt, omdat en in zooverre zij verband houden met de relatie mensch-aarde, blijft hij op zijn eigen terrein. Wel zal ook de sociologie deze zelfde verschijnselen bestudeeren, maar dan met een andere doelstelling. Men is hier in het gebied waar de werkingssferen van sociologie en aardrijkskunde over elkander heen schuiven. Om hier aparte grenswetenschap-

pen in te voeren, zooals Verstege doet ¹⁾, lijkt minder gewenscht, omdat het de moeilijkheden slechts verplaatst en eigenlijk vergroot door het scheppen van nog meer grenzen, terwijl het bovendien het niet denkbeeldige gevaar oplevert, dat men het overzicht over het geheel steeds meer verliest.

Een nadere verklaring van de motieven zelf, dus de beantwoording van de vraag, waarom men dit of dat bepaalde doel nu als het nastreefbaar goede ziet, kan voor het juiste begrip van het geheel heel belangrijk zijn, maar behoort niet meer direct tot de sociale aardrijkskunde, evenmin als een beoordeeling van het gestelde doel, zoolang men de aardrijkskunde als theoretische en niet als practische wetenschap beschouwt.

Het doel, dat de groep zich stelt of wat haar min of meer van buitenaf wordt opgelegd, beweegt haar niet alleen tot arbeid aan haar woongebied, maar leidt haar tevens tot het aanbrengen van veranderingen in haar sociale en economische structuur, tot een opvoeren van eigen kunnen, enz. Het doel, dat zij zich in de woonruimte stelt — hetzij onder invloed van haar groeiend aantal, hetzij onder invloed van de resultaten, die andere groepen in haar woonruimten bereiken of om eenige andere reden — kan van de groep het oplossen van bepaalde problemen vragen, waarvoor structuurwijzigingen noodzakelijk kunnen zijn, evengoed als nieuwe organisatievormen of het opvoeren van het ontwikkelingspeil van geheel de groep of van belangrijke gedeelten daarvan.

Om bijvoorbeeld te komen tot verbeteringen in het landbouwbedrijf in zijn geheel is men in ons land in zeer veel gevallen overgegaan tot coöperatie. Zoo heeft ook het doel, dat het Nederlandsche volk zich stelde, niet alleen geleid tot het aanvatten en doorzetten van de Zuiderzeewerken, maar dit maakte tevens een doelbewuste structuurverandering in het Nederlandsche volk noodzakelijk, namelijk: de gedeeltelijke beroepswijziging van de bevolking rondom de toenmalige Zuiderzee. De in de vorige eeuw begonnen exploitatie van onze delfstoffen heeft een groote verandering in de sociale en economische structuur van Zuid-Limburg ten gevolge gehad en zoo zou men nog talrijke andere voorbeelden kunnen geven.

Mag hieruit nu worden afgeleid, dat wijzigingen in de woon-

1) Verstege, Geografie, regionaal onderzoek en geografische ordening, 1942, blz. 30—31.

ruimte rechtstreeks veranderingen in de groep te voorschijn roepen? Neen, want deze veranderingen in de structuur van de groep zijn altijd een gevolg van haar vrije en doelbewuste handelen. Wanneer de groep zich, tengevolge van welke omstandigheid dan ook, voor nieuwe opgaven ten aanzien van haar woongebied ziet gesteld, dan zal zij deze pogen te vervullen door gebruik te maken van alle haar ten dienste staande hulpmiddelen. Hierbij kan het noodig blijken, dat het kunnen van de groep wordt verhoogd of gewijzigd. Wanneer de groep hiertoe over gaat, doet zij dit vrij en doelbewust, bewogen door het doel, dat zij zich zelf stelt of dat haar door anderen wordt voorgehouden, dan wel opgelegd.

Het ééne doel, dat de groep zich stelt, brengt haar tot tweeerlei handelingen, handelingen ten opzichte van het woongebied, handelingen ten opzichte van de eigen structuur en daarom vormen de twee groepen van verschijnselen, die hiervan een gevolg zijn, een innig samenhangend geheel.

Uit het voorgaande volgt, dat van een eigenlijke wisselwerking tusschen deze twee groepen van verschijnselen geen sprake kan zijn. Het verband, dat er tusschen beide bestaat, loopt altijd over het handelen van de groep en is dus nooit direct. In het volgende hoofdstuk zal hierop nog uitvoerig worden ingegaan.

De beteekenis van de doel-oorzakelijkheid voor de verklaring van de sociaal geografische verschijnselen is uit het voorgaande wel voldoende duidelijk geworden.

Uit het bestaan van de twee van buiten af werkende zijns-oorzaken, de werk-oorzaak (causa efficiens) en de doel-oorzaak (causa finalis) volgt, dat men met een volstreekte causaliteit in den zin van causa efficiens alleen niet uitkomt. Naast deze causaliteit moet ook de finaliteit in de beschouwingen worden betrokken, wil men een zoo juist mogelijk inzicht in de verschijnselen verkrijgen. „Deze finale orde (doel-middel) is anders, maar allermint in strijd met de zgn. causale orde oorzaak-gevolg. Ze zijn correlatief¹⁾.”

Er is geen sprake van een tegenstelling tusschen causaliteit en finaliteit, zooals Verstege meent²⁾. Een synthese van beide in de zoogenaamde functioneele methode is dan ook in

1) Hoogveld, Inleiding tot de wijsbegeerte, I, ² 1939, blz. 114.

2) Verstege, Geografie, regionaal onderzoek en geografische ordening, 1942, blz. 16.

het geheel niet noodig. Door het gebruikmaken van de vier zijns-oorzaken wordt een volkomen gesloten geheel verkregen.

Dit verschil in opvatting komt voort uit een verschil in wijsgeerig uitgangspunt, waarom het dan ook verder buiten beschouwing wordt gelaten.

Ten slotte moet er even de aandacht op worden gevestigd, dat de leerlingen van Van Vuuren de begrippen causaliteit en finaliteit niet allen in denzelfden zin gebruiken. Verstege hecht er, voor zooverre is na te gaan, de in het begin van dit hoofdstuk omschreven beteekenis aan. Van der Valk daarentegen geeft aan het woord finale een anderen inhoud, wanneer hij schrijft: „... het finale stelt het gevolg voorop en wil de oorzaak uit het gevolg verstaan¹⁾”. Dit is wat Hoogveld noemt de ken-oorzaak, „genomen als *alleenken-oorzaak*. Het is dus iets, dat nieuwe kennis veroorzaakt (en niet tevens, zoals bij zijns- en virtuele oorzaak, een zijns-oorzaak bevat). In dit geval ken ik juist uit datgene wat in de zijns-orde geen oorzaak, maar gevolg (resp. eigenschap) is. . . . Zo bewijst men b.v. dat in een bepaald geologisch tijdperk de mens heeft geleefd *uit* gevonden werktuigen of tekeningen²⁾”. De doel-oorzaak als een van de vier zijns-oorzaken komt echter ook om den hoek kijken als Van der Valk er op laat volgen: „In een structureel begrippensysteem valt het accent op het finale omdat een structuur gebonden is aan de voorwaarde van het „nach einheitlichem Zwecke sich bilden”.”

Waartoe de verwaarloozing van de doel-oorzakelijkheid bij de sociaal geografische beschouwingen kan leiden, toont ons de „homo geographicus”, zoo genoemd in navolging van den „homo economicus” uit de economie.

Zooals reeds uit het vorige hoofdstuk is gebleken, is de activiteit van de groep ten aanzien van haar woongebied gebonden aan het kunnen van de groep, terwijl uit het volgende hoofdstuk zal blijken, dat het ook afhankelijk is van de eigenschappen van de woonruimte.

Een voorbeeld van het eerste vindt men bij de Dajaks, die niet in staat zijn, althans op het oogenblik niet, om Borneo's moerasgebieden droog te leggen, een voorbeeld van het

1) Van der Valk, Het structuurbegrip in de sociale geografie, Sociaal Geografische Mededeelingen, 1942, blz. 27.

2) Hoogveld, Inleiding tot de wijsbegeerte, I, ² 1939, blz. 108.

tweede is gelegen in het feit, dat men op de Zeeuwsche en Zuid-Hollandsche eilanden geen steenkool kan ontginnen.

De mogelijkheden van groep en woonruimte stellen dus de grens niet aan de activiteit van den menschelijken geest, maar wel aan de activiteit van de menschelijke groep. Deze grens beteekent echter slechts een bovenste grens, die door het handelen van de groep niet kan worden overschreden, maar dit wil in het geheel niet zeggen, dat de groep deze mogelijkheden nu ook werkelijk alle zal uitbuiten. Het kan zeer goed zijn, dat zij enkele of vele mogelijkheden ongebruikt laat om welke reden dan ook.

Een merkwaardig voorbeeld hiervan leveren de Scholten in de Graafschap. „Terwijl men elders in de Graafschap na 1895 een geleidelijke, vrij snelle en voortdurende opbloei beleefde, toen door de kunstmest, de coöperatie en de landbouwvoorlichting het bedrijf geheel omgezet kon worden in de richting van de veeteelt en de zuivelproductie, bleven de Scholten aan de oude bedrijfspvormen vasthouden.

Wel had men in het Oosten minder goede weilanden tot zijn beschikking en drong de nieuwe richting er later door, doch een groot deel van het achterblijven van de Scholten moet toch aan hun vasthouden aan het oude geweten worden.

Het verbouwen en verwerken van vlas en graan, de handel op Amsterdam had de richting van hun bedrijf sinds langen tijd bepaald. De nieuwe richting, die bestond in het trekken van inkomsten uit de veeteelt en de zuivel, was dus iets geheel onbekends. Daarnaar ging vooreerst hun ambitie niet uit. Bovendien maakte de financiële gesteldheid een directe omzetting van de bedrijven overbodig.... De vreugde van de oudere Scholten bestaat ook nu nog in het beheren van hun landerijen en onderhorigheden, in hun bossen en jachtterreinen ¹⁾.”

Men moet er zich dus wel voor wachten uit de geboden mogelijkheden in groep en woonruimte zonder meer de conclusie te trekken, dat de groep wel op een bepaalde wijze zal handelen, want dan ziet men de doelstelling van de groep over het hoofd, die getuige het voorbeeld van de Scholten zoo bijzonder belangrijk is voor de bepaling van het eindresultaat. Men moet zich dus wachten voor den „homo geographicus” waarover Febvre schrijft: „Oui, mais „l'Homme”.

1) Heeringa, De Graafschap, 1934, blz. 98.

l'homme abstrait, *l'homo geographicus* qui doit et peut indifféremment manger de tout, tirer parti de tout, cet homme n'existe pas. Le théoricien lui offre généreusement les mammifères et les oiseaux; mais des centaines de milliers d'hommes refusent ces présents et ne consomment que des céréales ou des poissons. Il lui offre le lait et ses dérivés, le beurre, le fromage: des centaines de milliers d'hommes s'en détournent, bien qu'ils aient des troupeaux et qu'ils les conduisent ¹⁾."

Uit angst voor den „homo geographicus" zal men nu echter niet mogen overdrijven naar den anderen kant en aan de doeloorzaak, aan het doelbewuste vrije handelen van den mensch, een alles overheerschende beteekenis toekennen.

Hoe ook de woonruimte als stof-oorzaak haar invloed doet gelden op het sociaal geografisch verschijnselencomplex zal daarom nu in het volgende hoofdstuk uitvoerig worden behandeld.

1) Febvre, La terre et l'évolution humaine, 1922, p. 199/200.

IV. DE WOONRUIMTE — STOF EN VORM.

Werd in de beide voorgaande hoofdstukken de groep als de eene term van de betrekking mensch-aarde behandeld, in dit hoofdstuk zal de woonruimte, reeds zoo herhaaldelijk genoemd, als de andere term van deze relatie aan een nadere beschouwing worden onderworpen.

Allereerst zal moeten worden vastgesteld, wat in dit verband onder woonruimte of woongebied moet worden verstaan.

De term aarde werd in het eerste hoofdstuk reeds omschreven als omvattende de bovenste lagen van de aardkorst met alles wat zich daarop bevindt, dus ook de planten- en dierenwereld en de onderste lagen van den dampkring. Deze nadere bepaling geldt natuurlijk ook voor het woongebied als deel van de aarde.

Dit woongebied, waarvan men in de sociaal geografische beschouwingen uitgaat, behoeft geen natuur- of oergebied te zijn, waarin nog nooit enig menschelijk ingrijpen heeft plaats gehad, maar kan heel goed een gebied zijn — en zal dit in de meeste gevallen ook wel zijn — waarin vroegere menschelijke handelingen reeds vermeerdering of vermindering van de mogelijkheden hebben teweeg gebracht.

Geheel het terrein, ten opzichte waarvan de groep zelf handelend optreedt, moet tot haar woongebied worden gerekend.

Bij werkelijk doortrekkende groepen zal men onder woongebied het op dat oogenblik in gebruik zijnde terrein moeten verstaan. Bij groepen, die periodiek weer in de oorspronkelijk geoccupeerde gebieden terug komen, zal men geheel het gebied, waarbinnen de trek plaats heeft, als haar woongebied moeten beschouwen. Men denke hierbij aan den ladangbouw, waarbij men periodiek na een grooter of kleiner aantal jaren weer naar het oorspronkelijk geoccupeerde terrein terugkeert. Hetzelfde verschijnsel treft men bij veenomaden aan. Ook het seizoennomadisme kan hier als voorbeeld dienen. Bij de sedentaire groepen tenslotte geldt als woonruimte het metterdaad in bezit genomen gebied.

Voor een nadere bepaling van het woongebied zullen in alle gevallen, waarin geen werkelijke occupatie plaats heeft, de eigen opvattingen van de groep omtrent bezits- en ge-

bruiksrechten op bepaalde niet-geoccupeerde gronden den doorslag moeten geven.

Van het aldus omschreven woongebied zullen nu eerst de mogelijkheden voor het gebruik door den mensch nader worden beschouwd, omdat de sociale aardrijkskunde, uitgaande van de in de woonruimte aanwezige mogelijkheden als „stof”, den „vorm” bestudeert, die hieruit tengevolge van het doelbewuste handelen van de groep ontstaat.

Zooals bij de groep de twee uitwendige oorzaken ter sprake zijn gekomen, zoo moeten dus bij de woonruimte de twee innerlijke oorzaken worden behandeld, die, zooals wij reeds zagen, de constitueerende beginselen of ook wel de „elementen” worden genoemd.

Met stof- en vorm-oorzaak worden „de factoren aangeduid, die tot innerlijke opbouw van de stoffelijke wezens behoren. De termen zijn ontleend aan 't gewone spraakgebruik; stof noemen we dat *waaruit* iets vervaardigd is b.v. koper of marmer; de vorm of gedaante geeft die materie een *nadere bepaling*, *waardoor* ze b.v. een bepaalde munt of bepaald beeld is. De elementen: *het onbepaalde of bepaalbare, waaruit iets is, en het bepalende, waardoor iets dit bepaalde is*, zijn behouden. Men ziet dus, dat de materia altijd ook is „een inaanleg-zijnde”, een potentiëel element vergeleken met de vorm; en dat de vorm de voltooidheid is, de actus¹⁾.”

„Een eikel b.v. *is* niet een eikeboom, maar *kan* het worden; hij is een eikeboom in potentie, de ontwikkeling er van geeft ons een eikeboom in act. Een blok marmer *kan* een beeld worden, is een beeld *in potentie*, nadat het een bepaalde uitwendige vorm heeft gekregen is het een beeld *in act* ²⁾.”

Een eikel kan echter nooit een beukeboom worden. Dit voorbeeld toont ons dus duidelijk de beteekenis van de stof voor den uiteindelijken vorm. Wat niet in aanleg aanwezig is, kan ook niet tot vorm worden gebracht.

Kan men echter de mogelijkheden van het woongebied wel als „stof” beschouwen voor de handelende groep als werk-oorzaak en het landschap, dat ontstaat, als „vorm”?

Diepergaande wijsgeerige redeneeringen, waarop hier niet

1) Hoogveld, Inleiding tot de wijsbegeerte, I, ² 1939, blz. 116.

2) Hoogveld, Inleiding tot leven en leer van S. Thomas van Aquino, ² 1939, blz. 122.

nader behoeft te worden ingegaan, voeren tenslotte tot de conclusie, dat „materie uitgebreid (wordt) tot alle bepaalbare en vorm tot alle bepalende elementen¹⁾“; waardoor dus de gestelde vraag bevestigend kan worden beantwoord.

Welke zijn nu deze mogelijkheden van de woonruimte, die mede van invloed zijn op wat de groep in haar woongebied zal weten te bereiken en die, zooals reeds werd opgemerkt, een grens stellen, waarboven de groep met haar handelen niet kan uitkomen?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden, zal men alle physische gegevens, die te zamen de mogelijkheden van een gebied bepalen, aan een nadere beschouwing moeten onderwerpen.

Het bekende schema van Hettner zal hier uitstekende diensten kunnen bewijzen²⁾. Ook al is men het met de theorieën van Hettner niet eens, dat neemt niet weg, dat hij zich diepgaand met alle vraagstukken de aardrijkskunde betreffende heeft beziggehouden en dat hij een meester is in de analyse van het landschap.

Het schema kan echter niet ongewijzigd worden overgenomen, omdat het niet is gemaakt met het oog op de relatie mensch-aarde, maar met de bedoeling een volledig overzicht te verkrijgen van het landschap. Zoo zijn bijvoorbeeld de daarin genoemde kleur en reuk van den bodem sociaal geografisch van weinig beteekenis, terwijl bij het water ook andere dan de genoemde factoren voor de relatie mensch-aarde van belang zijn.

Achtereenvolgens zullen dan nu worden behandeld:

- A. de aardkorst.
- B. de hydrosfeer.
- C. de atmosfeer.
- D. de planten- en dierenwereld.

A. Hettner beschouwt van de aardkorst

- a. de samenstelling;
- b. den vorm;
- c. de veranderingen, die hierin optreden.

1) Hoogveld, Inleiding tot de Wijsbegeerte, I, ² 1939, blz. 117.

2) Hettner, Die Geographie, 1927, S. 237—248.

Dit zijn ook de gegevens, die op de mogelijkheden van het gebied in verband met de relatie mensch-aarde van directen invloed zijn.

a. De samenstelling van het gesteente, waaruit de aardkorst is opgebouwd, is voor den sociaal geograaf van belang

1. in verband met het al of niet voorkomen van delfstoffen, omdat dit zijn invloed doet gelden op het al of niet ontstaan van mijnbouw in een bepaald gebied. De aanwezigheid van delfstoffen brengt niet noodzakelijk mijnbouw met zich mede, maar wel maakt de afwezigheid daarvan het ontstaan van dezen occupatievorm onmogelijk.

Uit de beteekenis, die de diepere aardlagen voor de relatie mensch-aarde kunnen hebben, volgt niet, dat het onderzoek naar de samenstelling hiervan nu ook tot het eigen terrein van den sociaal geograaf behoort, dit is de taak van de geologie. In vele sociaal geografische monografieën zal de geologie dan ook in het geheel niet ter sprake behoeven te komen. Het heeft geen zin hierin uitvoerige beschouwingen over het ontstaan van het gebied te geven, wanneer dit in geenerlei verband staat met de relatie mensch-aarde. De vraag of een bepaalde aardlaag van tertiairen dan wel van secondairen ouderdom is, kan gevoegelijk achterwege worden gelaten. Daarentegen zal het bestaan van voor water ondoordringbare lagen, die waterreserves in den ondergrond hebben doen ontstaan of wel de afwatering aan de oppervlakte bemoeilijken, in een sociaal geografische monografie wel degelijk ter sprake moeten komen. Dit laatste is trouwens niet alleen een vraag van geologischen, maar ook en vooral van pedologischen aard.

2. Van veel grootere beteekenis dan de geologie is voor ons dan ook de bodemkunde. Terecht heeft Bakker hierop onlangs met nadruk gewezen¹⁾ en de stelling van Wessels, dat voor den sociaal geograaf kennis van de bodemkunde gewenscht is²⁾, is in dit verband zelfs te zwak. Geheel het karakter van het bodemgebruik in den landbouw, genomen in den ruimen zin van het woord, wordt mede door de eigenschappen van den bodem bepaald.

1) Bakker, De behandeling van het physisch milieu in Nederlandsche Sociaal-geografische plattelandsmonografieën, Mensch en maatschappij, 1943, blz. 90—94.

2) Wessels, Gouda, 1939, stelling IV.

Niet het onderzoek naar en een volledige beschrijving van den bodemkundigen toestand van het gebied is het werk van den sociaal geograaf, maar wel moet hij met verstand van zaken kennis nemen van de uitkomsten van het bodemkundig onderzoek in het te bestudeeren gebied om te weten, welke mogelijkheden in dit opzicht aanwezig zijn.

Deze mogelijkheden zullen in de allereerste plaats weer bepalend zijn voor dat, wat in dit verband niét kan, dus weer een bovenste grens beteekenen voor de activiteit van de groep. In de tweede plaats zijn zij bepalend voor wat meer of minder goed kan in het onderhavige gebied. Of op een bepaald stuk grond, dat eventueel wel geschikt is voor beide, tenslotte aardappelen zullen worden verbouwd of dat men het perceel gebruikt voor weiland, hangt niet alleen meer af van de meerdere of mindere geschiktheid van den bodem in dit opzicht, maar ook nog van tallooze andere factoren, die voor het inzicht in het eindresultaat mede in aanmerking moeten worden genomen.

3. Bovendien biedt de bodemgesteldheid meer of minder groote mogelijkheden voor den aanleg van wegen en gebouwencomplexen. De voorbeelden in Nederland van moeilijkheden bij stads- en wegenbouw hierdoor ondervonden zijn talrijk. Een geheel nieuwe wetenschap, de grondmechanica, tracht de wetten af te leiden, die het gedrag van de verschillende grondsoorten bij belasting en ontlasting beheerschen ¹⁾.

b. Bij de vormen van het aardoppervlak zijn de verschillen zoo groot en de variaties zoo vele, dat hier slechts enkele algemeene opmerkingen zullen worden gemaakt. Hoogteverschillen in verband met verschil in bewoonbaarheid, in verband met afwatering en verkeer; kustvormen en vormen van rivieroeveren in verband met havenaanleg en stedenbouw zijn slechts enkele voorbeelden van de beteekenis, die de vormen van het aardoppervlak kunnen hebben voor de relatie menschaarde.

Met nadruk moet ook hier, ja vooral hier, daarop worden gewezen, dat het slechts mogelijkheden zijn, die in het gebied aanwezig zijn en dat het van de handelende groep afhangt of en hoe deze mogelijkheden zullen worden benut.

Een kustvorm, die uiterst geschikt is voor havenaanleg,

1) Vgl. Faber, Nederlandsche landschappen, 1942, Hoofdstuk III.

roept niet noodzakelijk havens te voorschijn, evenmin als een verkeersvijandige kustvorm havenaanleg totaal onmogelijk maakt. Dit laatste zal geheel afhangen van het technische en economische kunnen van de groep, die het gebied occupeert.

Het gaat bij de mogelijkheden, die in de vormen van het gebied zijn gelegen, hoofdzakelijk om een meer of minder. Een volstrekte onmogelijkheid is in dit verband niet zoo spoedig aanwezig. Men zou hierbij misschien alleen kunnen denken aan de volkomen onbewoonbaarheid der hoogste bergtoppen. Alle andere schijnbare onmogelijkheden verdwijnen, naarmate het kunnen van den mensch toeneemt. De mogelijkheden in het gebied zijn dan dus wel aanwezig, maar de kracht in de groep ontbreekt om hiervan gebruik te maken. In vorige eeuwen bijvoorbeeld vormden de Pyreneeën practisch een onoverkomelijke verkeershindernis, nu zijn er tunnels in geboord.

Wel zullen bepaalde oppervlaktevormen bepaalde occupatievormen in de hand werken, omdat zij daarvoor geschikter zijn, met andere woorden meer mogelijkheden bieden dan andere oppervlaktevormen. Wat Keuning schrijft in een ander verband kan hier uitstekend als voorbeeld dienen: „De ongunstige hoogteligging van ons land heeft gemaakt dat van den aanvang af een hoogteverschil van slechts eenige meters van doorslaggevende beteekenis kon zijn voor de bewoonbaarheid, voor de occupatiemogelijkheden van een bepaald gebied. In dit verband moge worden gewezen op de opmerking van Edelman, dat het door periglaciaire verschijnselen in het leven geroepen microreliëf der dalzandvlakte den grondslag vormt voor het gemengde landbouwbedrijf in dezè gebieden, alsmede op de uiteenzetting van Vink, hoe de ligging der verlande rivierlooppen in de rivierkleidelta de verdeling van bouw- en weiland aldaar bepaalt, en tenslotte op het betoog van den schrijver dezès, dat de verdeling van hoog en laag op het Drentsch plateau het ontstaan der karakteristieke dorpsgemeenschappen in de hand werkte ¹⁾.”

De besproken eigenschappen van de vaste aardkorst zijn aan

1) Keuning, Geomorfologie in de landbeschrijving van Nederland, in Dr. J. B. L. Hol, 1941, blz. 82.

allerlei veranderingen onderhevig zonder dat de mensch daarop zijn invloed kan doen gelden. Vele van deze wijzigingen gaan uiterst langzaam, andere daarentegen kunnen het karakter van catastrophen aannemen.

I. De veranderingen van endogenen oorsprong zijn onder andere:

1. de niveauveranderingen. Positieve niveauveranderingen bijvoorbeeld kunnen tengevolge hebben, dat een gebied door wateroverlast voor bewoning minder geschikt wordt, of wel dat voor het behoud van de bewoonbaarheid aan de occuperende groep hogere eischen worden gesteld. De lage landen van Nederland zijn hiervoor typeerend.

2. Vulkanische uitbarstingen kunnen eenerzijds vermeerdering van de mogelijkheden met zich medebrengen, bijvoorbeeld door verhoogde bodemvruchtbaarheid, anderzijds beteekenen zij een vermindering der mogelijkheden door de verwoestingen, die zij aanrichten en door het soms ontoegankelijk worden van dalen en gedeelten van berghellingen door het uitstromen van verschillende gassen.

Voor West-Soembawa stelt Kuperus de vraag of de bodemvochtigheid in bepaalde streken daar wellicht verminderd is door de afzetting van zand- en gruislagen na de groote uitbarsting van de Tambora¹⁾.

3. In aardbevingsgebieden treft men dikwijls bijzondere voorzieningen aan in verband met den woningbouw. Zoo worden in dergelijke streken van Nederlandsch-Indië de lichtere huizen gewoonlijk op een aantal houten of steenen sokkels gebouwd, waarop de vloer zonder vaste verbinding rust, zoodat hij heen en weer kan schuiven. De zwaardere Europeesche woningen worden gewoonlijk op andere wijze „aardbevingsvrij” gemaakt.

II. Bij de veranderingen tengevolge van exogene krachten kan men in de allereerste plaats denken aan de verweering en het transport van het verweerde materiaal. De voor Nederland en voor de eilanden om de Javazee zoo belangrijke aanslibbing is hiervan een duidelijk voorbeeld. Men moet bij de verweering echter niet alleen denken aan de verbrokkeling van het gesteente, maar ook aan de bodemkundige verande-

1) Kuperus, Het cultuurlandschap van West-Soembawa, 1936, blz. 136. Vergelijk ook Van Vuuren, De Merapi, 1932.

ringen van het materiaal, die verschillende bodemtypen doen ontstaan. Bovendien kan men bij de veranderingen tengevolge van exogene krachten denken aan de in sommige streken optredende tendens van het gesteente om af te glijden. In deelen van de Apennijnen bijvoorbeeld vormt dit de groote moeilijkheid voor de bewoners.

B. Het water is voor alle leven op aarde volstrekt noodzakelijk en kan veel moeilijker van elders worden aangevoerd dan de andere levensmiddelen.

a. Daarom is bij de occupatie van een gebied de mogelijkheid tot de allernoodzakelijkste watervoorziening ook belangrijker dan die van de voedselvoorziening.

1. De hoeveelheid water en de verdeeling daarvan over het gebied is voor de bewoonbaarheid van een streek dan ook van het allergrootste gewicht. Bij een streek als de Sahara valt dit onmiddellijk op, maar ook voor andere gebieden, zooals bijvoorbeeld Nederland, kan men de beteekenis hiervan moeilijk overschatten. Krul schrijft over de beteekenis van de drinkwatervoorziening onder andere het volgende: „De verschillende kringloopen van het water in de atmosfeer, de hydrosfeer en de lithosfeer zijn van groote beteekenis voor het leven op aarde. De drinkwatervoorziening stelt zich daarbij als noodzakelijke levensvoorwaarde ten doel, in die kringloopen het menschelijk lichaam op te nemen, waarbij steeds twee problemen op den voorgrond treden: de hoeveelheid en de hoedanigheid.

Die problemen worden steeds moeilijker, naarmate de bevolkingsdichtheid groeit en het beschavingspeil stijgt: de vereischte *waterhoeveelheid* neemt daardoor toe, zoowel voor het individu als voor de vele functies der samenleving; de *waterhoedanigheid* lijdt er onder, doordat het water — oplosmiddel bij uitnemendheid — in zijn natuurlijke kringloopen met de in omvang en veelsoortigheid toenemende afvalstoffen der samenleving verontreinigd wordt. . . .

De ontwikkelingsgang van de zorg voor de drinkwatervoorziening vangt aan bij de incidenteele, plaatselijke en individueele voorziening en moet bij toenemende bevolkingsdichtheid leiden tot een regionale, nationale — eventueel internationale — regeling, omvattende een complex van technische en administratieve onderdeelen. Nog nergens is het eindpunt van dezen ontwikkelingsgang bereikt; het verst is hij gevorderd in

sommige dicht bevolkte streken van West Europa, met name in West Duitschland (Ruhrgebied), een deel van Engeland (Groot Londen) en Nederland."

En aan het slot van zijn artikel komt K r u l tot de conclusie, „dat voor Nederland een nationale drinkwaterpolitiek noodzakelijk is, wil men in de toekomst in de waterbehoefte van de toenemende bevolking kunnen voorzien en dat daarbij internationaal overleg met betrekking tot den Rijn onontbeerlijk is ¹⁾."

Niet alleen als drinkwater voor de bevolking, maar ook voor landbouw, veeteelt, tuinbouw en boschbouw en niet te vergeten de visscherij is het water van de grootste beteekenis, evenals voor de industrie, die in vele gevallen niet alleen voor ketelwater, maar ook voor allerlei andere doeleinden groote hoeveelheden water noodig heeft. De wasscherijen en bleekerijen aan den rand van de Veluwe zijn hiervoor een geijkt voorbeeld, maar al te vaak wordt vergeten, dat ook andere industrieën groote hoeveelheden industriewater noodig hebben, zooals onder andere de zuivelfabrieken, de stroocarton- en aardappelmeelfabrieken, de suikerfabrieken, enz.

2. Ook de samenstelling van het water is hierbij van beteekenis, zooals uit het citaat van K r u l al is gebleken. Talloos zijn de voorbeelden, dat in Nederland geen grond- of oppervlaktewater kan worden gebruikt in verband met de verzouting, noch voor drinkwater voor mensch en dier, noch voor land- of tuinbouw, of ook voor de industrie. Zoo is bijvoorbeeld de tuinbouw op Rozenburg al practisch onmogelijk geworden door de zich in de laatste jaren stroomopwaarts verplaatsende verzoutingsgrens op onze groote rivieren. Een van de groote voordeelen voor de omliggende gebieden aan de afsluiting van de Zuiderzee verbonden is dan ook de mogelijkheid van het inlaten van zoet water in tijden van droogte. Voor de industrie geeft Keuning een voorbeeld in het mislukken van de stroocartonfabriek te Ulrum ²⁾.

De groote aandacht, die in Nederlandsch-Indië aan de irrigatie wordt besteed, spreekt voor zich zelf. Ook daar blijkt

1) K r u l, De drinkwatervoorziening van Nederland uit geografisch en hydrologisch oogpunt. Tijdschrift Aardrijkskundig Genootschap, 1936, blz. 489 en 519.

2) Keuning, De Groninger Veenkoloniën, 1933, blz. 240.

de beteekenis van de samenstelling van het water uit het feit, dat men het water van bepaalde, van vulkaanhellingen afkomstige, riviertjes angstvallig buiten de irrigatie houdt, omdat de samenstelling van dit water tengevolge van zijn herkomst in sommige tijden vernietigend kan zijn voor den oogst.

Het gebruik, dat men van het zeewater maakt voor de productie van zout onder andere op Madoera en aan de Noordkust van Java, belicht de beteekenis van de samenstelling van het water weer van een andere zijde.

b. Naast de vraag naar de watervoorziening in een bepaalde streek staat die naar den waterafvoer. Geheel het bodemgebruik ondervindt hiervan den invloed, evenals de woongelegenheden in bepaalde gebieden. In het rapport betreffende de Maasgemeenten komt men tot de volgende samenvatting: „Een gebied, dat door zijn bodemkundige gesteldheid openstond voor de vestiging van elk soort landbouwbedrijf. . . ., hetzij akkerbouw, hetzij tuinbouw, hetzij veehouderij, werd tengevolge van de telkenmale wederkerende overstromingen één groote grasvlakte. De bevolking moest noodgedwongen van elke akker- of tuinbouw afzien en trachten deze grasvlakte als bestaansbron te exploiteeren. Slechts langs de Maasdijk, waarop zij in tijden van nood konden vluchten met hun gezin en vee, kon de bevolking zich vestigen ¹⁾.”

c. Het water als verkeersweg opent weer geheel andere perspectieven. Hiervoor is niet alleen de loop der rivieren en de ligging der meren van belang, maar ook haar stroomsnelheid en hun diepte, en de hoeveelheid zwevend en rollend materiaal, die zij mede voeren, of tot bezinking laten komen. Zoo zijn bijvoorbeeld de groote rivieren op Java in haar bovenloop niet en in haar benedenloop alleen voor kleine schepen bevaarbaar.

De zee maakt het land meestal gemakkelijk bereikbaar, maar daartegenover staat, dat zware branding op de kusten een gebied bijna ontoegankelijk kan maken. Zeestroomen zijn voor het verkeer in verschillend opzicht van belang. De invloed, die de aequatoriale stroomen vermoedelijk op de verspreiding der oceanische volken hebben gehad en de overbekende beteekenis van den Golfstroom voor de West-Europeesche kusten demonstreeren dit voldoende, evenals de door den Labrador-

1) Rapport Maasgemeenten, 1935, blz. 105.

stroom meegevoerde ijsbergen, die het verkeer in het Noorden van den Atlantischen Oceaan in gevaar kunnen brengen.

d. Het stroomende water als energieverwekker is een andere mogelijkheid, die door de technisch goed ontwikkelde volken steeds meer wordt benut. Van de krachtbron, die in het eb- en vloedverschijnsel is gelegen, wordt practisch geen gebruik gemaakt, al heeft zij wel de aandacht getrokken.

e. Als bouwer aan het woongebied treedt het water overal op waar aanslibbing plaats heeft, als vernielser overal daar waar het kusten ondermijnt of weinig weerstand biedende gronden weglaat. Een merkwaardig voorbeeld van dit laatste leverde Schiermonnikoog in de twintiger jaren. Toen werden daar ten Noorden van het dorp de duinen door een tijdelijk opgetreden strooming dermate ondermijnd, dat het daarop gebouwde badhotel moest worden ontruimd, waarna het is afgebroken. Nu groeit het eiland ter plaatse weer aan.

f. De hydrosfeer in blijvenden vasten toestand is voor de relatie mensch-aarde slechts in zooverre van belang, dat hierdoor een volstrekte onmogelijkheid tot ingrijpen gegeven is. Men denke slechts aan totaal vergletscherde gebieden zooals bijvoorbeeld Antarctis.

Beschouwt men echter den invloed, die de gletschers op den waterstand in de gletscher- en gemengde rivieren uitoefenen, dan zijn zij voor den sociaal geograaf ook in ander opzicht van beteekenis, maar deze waterstanden kan men ook gerust als eigenschap van de rivier opvatten.

De in de hydrosfeer gelegen mogelijkheden zijn, evenals die van de lithosfeer, aan veranderingen onderhevig. Dit is uit het voorgaande al wel gebleken, maar enkele wijzigingen moeten hier toch nog afzonderlijk worden genoemd.

In de eerste plaats de verzanding van rivierloopen, die van invloed is op de capaciteit van het gebied. Tengevolge hiervan veranderde S l u i s bijvoorbeeld totaal van positie.

In de tweede plaats de rivierverleggingen, die in een reeds geoccupeerd gebied catastrophale gevolgen kunnen hebben. Het meest frappante voorbeeld hiervan is wel de Hoang-Ho: „Sinds 2200 vóór Christus telt men er zoo een zestal groote verleggingen, waaronder enkele, zooals nog in 1853, van de Gele Zee naar den Golf van Tsjili of omgekeerd. Volgens onze begrippen alsof de Rijnmond zich plotseling zou verleggen tot bezuiden de Loire! Het gebied dat in meer of minder mate

aan deze capriolen op reuzenschaal blootstaat beslaat een oppervlakte van 4 à 5 maal Nederland ¹⁾!"

Al de bij de lithosfeer en de hydrosfeer genoemde fysisch geografische verschijnselen worden door de sociale aardrijkskunde in haar beschouwingen betrokken voor zooverre zij als mogelijkheden van het gebied van beteekenis zijn voor de relatie mensch-aarde. De vraag naar het ontstaan van deze eigenschappen en de verklaring daarvan behoort echter niet tot haar terrein, maar tot dat van de geomorphologie.

C. Geheel het samenstel van atmosferische eigenschappen van een bepaald gebied, dat men aanduidt met den naam klimaat, is hoogst belangrijk voor de relatie mensch-aarde. Niet alleen omdat het klimaat van grooten invloed is ten opzichte van de vraag of een bepaald gebied goed of minder goed door een bepaalde groep kan worden geoccupeerd, maar ook omdat het van zeer groote beteekenis is voor de planten- en dierenwereld.

Voor de beoordeeling hiervan kan men niet volstaan met de groote klimaatsindeelingen, die uitgestrekte gebieden onder één klimaatstype samenvatten. Men zal ook hier, evenals bij alle andere onderdeelen van de sociaal geografische analyse zeer gedetailleerd te werk moeten gaan, zoodat de noodzaak van het gebruik der lokale en microklimaten zich vanzelf aan den onderzoeker opdringt. Terecht werd ook hierop door Bakker in zijn reeds genoemd artikel gewezen ²⁾.

Het maakt wel eens den indruk, alsof de mogelijkheden in het klimaat besloten een dwingender karakter hebben dan de andere eigenschappen van het gebied. Toch gaat het ook hier slechts om meer of minder groote mogelijkheden en over een bovenste grens. De bovenste grens zal echter in vele gevallen eerder worden gevoeld, ofschoon ook deze steeds meer wordt verschoven.

Door irrigatiewerken en waterreservoirs weet men hoe langer hoe meer de ongunstige regenverdeling in een gebied te ondervangen. Kunstmatige temperatuurswijzigingen verkrijgt men

1) Tellegen, De werkring van een Nederlandsch civielingenieur in het buitenland. Sociaal Geographische Mededeelingen, 1942, blz. 116.

2) Bakker, De behandeling van het fysisch milieu in Nederlandsche sociaal-geografische plattelandsmonografieën, Mensch en Maatschappij, 1943, blz. 94/95.

in kassen en dergelijke, waardoor gewassen kunnen worden gekweekt in streken waar zij van nature niet kunnen groeien, ofwel zij kunnen daarin worden vervroegd of verlaat, wat eigenlijk een uitbreiding van den beschikbaren cultuurgrond beteekent. De mensch weet zich zelf door doelmatiger woning-inrichting steeds beter te beschermen tegen de lage temperaturen in koude gebieden en tegen den invloed van te langdurige hooge temperaturen in de tropen. Ook de voor het menschelijk organisme te lage luchtdruk op groote hoogte maakt het verkeer van den mensch daar niet meer volstrekt onmogelijk door de technische voorzieningen, die men hiervoor heeft weten te treffen. Men denke slechts aan de hoogste spoorlijn ter wereld, die over de Andes loopt en aan de tochten naar de stratosfeer.

Maar lang niet alles wat technisch mogelijk is in een bepaalde groep, is dat ook economisch. Het zal zelfs heel vaak blijken, dat het ingrijpen van den mensch in zijn woonruimte uiteindelijk wordt bepaald door zijn economische kracht. Hierbij mag nooit worden vergeten, dat wat voor een enkeling mogelijk is, nog lang niet altijd ook mogelijk is voor de groep en om de mogelijkheden voor de gemeenschap gaat het in de sociale aardrijkskunde.

Van de verschillende klimatologische factoren zijn de temperatuur in de onderste luchtlagen en de bodemtemperatuur, de neerslag en de luchtbeweging wel de voornaamste voor de relatie mensch-aarde. Hiervan nog een enkel voorbeeld.

De beteekenis van de hoeveelheid neerslag en de verdeeling daarvan over het jaar is uit het voorgaande al wel duidelijk geworden, maar ook de vorm van den neerslag is van belang. Hagel kan vernieling beteekenen van het te velde staande gewas en glasschade aan kassen en bakken. Zware sneeuwval in het winterhalfjaar heeft grooten invloed op het verkeer.

De luchtbeweging brengt voordeelen zoowel als moeilijkheden voor de menschen met zich mede. Als bouwer aan het woongebied treedt de wind op bij het vormen van duinen, als vernielser onder andere bij zandverstuivingen en in combinatie met het water bij oeverafslag en dergelijke. De afwatering ondervindt bij opwaaien van het water soms ernstige moeilijkheden, terwijl dit bij afluiddige winden vaak gemakkelijker gaat. Bij de zeilvaart en de windmolens wordt de windkracht door de menschen benut, maar op een ander oogenblik kan diezelfde wind voor de scheepvaart een ernstige belemmering

vormen. Zoo maakt de Westmoesson de reede van Cheribon en andere plaatsen aan de Noordkust van Java moëilijk toegankelijk en zoo kan ook het naderen van de Nederlandsche kust bij stormachtig weer dikwijls gevaarlijk zijn.

Ook het klimaat is geen constante grootheid. De periodieke veranderingen behooren tot de eigenschappen van het klimaat zelf, maar ook werkelijke klimaatswijzigingen komen voor, die dus een blijvende verandering in de mogelijkheden van het gebied brengen. Deze veranderingen gaan echter uiterst langzaam, zoodat haar invloed ook eerst na verloop van langen tijd merkbaar zal worden. De ijstijden, die Nederland heeft beleefd, zijn hiervoor een voor de hand liggend voorbeeld. De angstige vragen of Zuid-Afrika bezig is uit te drogen, of er belangrijke klimaatswijzigingen in Noord-Afrika gaande zijn, wijzen er echter wel op, dat in den loop van enkele generaties haar invloed merkbaar kan worden. De praehistorie levert hiervoor prachtige voorbeelden.

Geheel overbodig lijkt het op te merken, dat de sociaal geograaf niet zelf onderzoekingen verricht op het terrein van de meteorologie en de klimatologie, maar dat hij met de uitkomsten van deze wetenschappen terdege rekening moet houden en haar op zijn wijze moet verwerken en gebruiken.

D. De oorspronkelijke flora en fauna, die zeer sterk onder invloed staan van al de reeds genoemde physische factoren, zijn in hooge mate mede bepalend voor de capaciteit van een gebied.

De mogelijkheden voor voeding en kleeding zijn geheel hierin vervat. Bekend zijn de voorbeelden van volken, die voor nagenoeg al hun eerste levensbehoefden gebruik maken van een enkele plant of een enkel dier uit hun omgeving. Deze beteekenis heeft onder andere de sagopalm voor de Papoea's; de beer voor de Gilyaken en de zalm voor bepaalde Indianenstammen van Noord-Amerika. Maar ook de meer ontwikkelde volken verkrijgen al hun voedsel en geheel hun kleeding uit de planten- en dierenwereld. Het is juist hier, dat de relatie mensch-aarde het innigst is, niet alleen in verband met de eerste levensbehoefden, maar voor geheel het welvaartsstreven van den mensch. *Vidal de la Blache* zegt zelfs: „Je crois que, pour se faire une idée juste, il faut avant tout considerer que l'action de l'homme sur la nature ou de la nature sur l'homme s'exerce principalement par l'intermédiaire du monde végétal et

animal, c'est-à-dire de ce quelque-chose d'infiniment souple et tenace qui s'apelle la vie¹⁾."

Het lijkt volkomen overbodig hierover nog verder uit te wijden. Juist omdat de beteekenis zoo groot is, zullen deze eigenschappen van het woongebied zich wel steeds onweerstaanbaar aan den onderzoeker opdringen, terwijl enkele voorbeelden toch geheel ontoereikend zijn om het groote belang van de planten- en dierenwereld voor de relatie mensch-aarde werkelijk aan te toonen.

Dit overzicht van de mogelijkheden van het gebied, dat in geen enkel opzicht aanspraak maakt op volledigheid, is bedoeld als een ruwe schets van het materiaal of de „stof", die de georganiseerde groep bewerkt om daaraan een „vorm" te geven, die aan haar bedoelingen beantwoordt.

Al deze mogelijkheden zijn in het gebied aanwezig, ook wanneer de groep daarvan geen volledig gebruik wil of kan maken.

Zeer dikwijls zal men deze niet gebruikte mogelijkheden toch in de beschouwingen moeten betrekken om aan te geven op welke manier de ontwikkeling van een gebied waarschijnlijk zal verlopen, om er op te wijzen in welke richting een dergelijke groei eventueel zal moeten worden gestimuleerd, of ook om te verklaren hoe deze gebieden, waarvan de mogelijkheden door de occupeerende groep bij lange na niet worden uitgeput, de aandacht trekken van andere groepen, die wel de krachten bezitten om dergelijke gebieden tot hun volle ontwikkeling te brengen.

Zoals in het tweede hoofdstuk reeds werd gezegd, gedraagt de groep zich, ook ten opzichte van haar woongebied, als een vrij, doelbewust, redelijk handelend wezen. Wat daar geciteerd werd, moet hier terwille van het verband nog eens worden herhaald. „Het kan niet ontkend worden, dat de activiteit van de gemeenschappen niet door blinde natuurwetten wordt beheerst, die met fysieke noodzakelijkheid de handelwijze van de gemeenschap zouden bepalen Alle voorspellingen over het toekomstig gedrag van een gemeenschap zijn hoogstens gebaseerd op gegronde verwachtingen, nooit op inzicht in enig

1) Vidal de la Blache, Les genres de vie, Annales de Géographie, 1911, p. 195.

noodzakelijk natuurverloop, zoals men maansverduisteringen voorspelt ¹⁾."

Hieruit volgt, dat er geen sprake kan zijn van een volstrekte afhankelijkheid van den mensch van de eigenschappen van zijn woongebied. Mede ter bestrijding van dit zoogenaamde geografische determinisme, dat zoo langen tijd een groote rol heeft gespeeld en ofschoon eigenlijk overwonnen toch telkens weer opduikt, schreef *Febvre* zijn uitstekend boek, waarin hij deze opvatting als volgt omschrijft: „Certains disent: Régions naturelles, régions climato-botaniques, grands ensembles de forces qui agissent sur les hommes, directement, avec une puissance véritablement souveraine et déterminante: elles impriment leur marque sur toutes les manifestations de leur activité, des plus humbles aux plus compliquées et aux plus relevées; dans une large mesure, elles sont à la fois la cause et la condition de ces manifestations. C'est la thèse déterministe ²⁾."

Juist ten opzichte van deze vragen treedt het, in het eerste hoofdstuk genoemde, verschil tusschen de Duitsche en de Fransche richting in de aardrijkskunde duidelijk aan het licht.

Hettner schrijft over „die geographische Ursächlichkeit“ het volgende: „...mit Übergehung der menschlichen Willensentschlüsse führen wir die geographischen Tatsachen des Menschen auf ihre durch die Landesnatur gegebenen Bedingungen zurück ³⁾“, en eenige bladzijden verder merkt hij op: „Die meisten Einrichtungen des menschlichen Lebens, wie sie uns besonders auf höherer Kulturstufe entgegentreten, beziehen sich nicht mehr auf eine unmittelbare Anpassung an die Natur, sondern an andere menschliche Verhältnisse; ihre Abhängigkeit von der Eigenart der Länder wird dadurch so locker und auch so zufällig, dasz sie sich der geographischen Auffassung entzieht ⁴⁾."

Brunhes daarentegen „bestrijdt voortdurend het determinisme, dat gebaseerd is op een menschbeschouwing, die het menschelijk wezen weliswaar aan het hoofd plaatst van de evolutiereeks der levende wezens op aarde, maar die het tevens uiteindelijk op één lijn stelt met de overige, lagere wezens dier

1) *Angelinus*, *Wijsgerige Gemeenschapsleer*, I, ² 1939, blz. 100.

2) *Febvre*, *La terre et l'évolution humaine*, 1922, p. 203/204.

3) *Hettner*, *Die Geographie*, 1927, S. 267.

4) *idem* *idem* S. 273.

reeks door het als die laatsten te onderwerpen aan een passieve aanpassing aan de hen omringende natuur ¹⁾."

De oorzaak dus van het geografisch determinisme is het over het hoofd zien van de geheel aparte plaats, die de mensch in de schepping inneemt. Hoe deze plaats is, schetst Angelinus ons op de volgende wijze: „God schiep de wereld uit het niet. Maar Hij schiep haar in een toestand van aanvankelijke onvoltooidheid, en in de mogelijkheid tot verdere ontwikkeling, ontvankelijk voor rijkere ontplooiing.

Aan den mens is nu de taak toebedeeld, om die mogelijkheden, die in de natuur aanwezig zijn, tot werkelijkheid te maken.

Als geestelijk wezen bezit hij het vermogen, om de mogelijkheden, die in kiem in de natuur der dingen aanwezig zijn, te ontdekken, en ze dan doelbewust en planmatig te verwezenlijken. Hij ziet de mogelijkheid, om de bandeloze kracht van het water te binden, en voor krachtinstallaties te benutten; om wilde rozen door zorgvuldige teeltkeus te veredelen tot de talloze variëteiten, die tuin en park sieren; in één woord: om de krachten, die in de natuur sluimeren, dienstbaar te maken aan de *vervolmaking* der natuur. Zijn ideeën weet hij in de rede-loze stof tot uitdrukking te brengen; van een ruwe klomp marmer maakt hij een zinvol monument. Door alle vormen van kunst zal hij de stof tot draagster maken van hoge geestelijke waarden.

Door die cultuurbeoefening, die hem wegens zijn verstandelijke begaafdheid is opgedragen, toont de mens zich opnieuw Koning der schepping. Hij heerst over de stof, over al de rede-loze wezens volgens het scheppingswoord: „Vervult de aarde en maakt haar u onderdanig; heerst over de vissen der zee, de vogels in de lucht en over alle levende wezens ²⁾." In iedere vorm van cultuur drukt de menselijke geest op de stof zijn stempel, als zijn koninklijk zegel ³⁾."

De ontwikkeling van de sociale wetenschappen in het algemeen heeft dit inzicht in de geheel bijzondere plaats van den mensch, dat in den loop van de voorafgaande eeuwen geheel op den achtergrond was geraakt, weer baan doen breken, ook in de aardrijkskunde. Het is voor Nederland Van Vuuren

1) Cools, De geographische gedachte bij Jean Brunhes, 1942, blz. 120/121.

2) Genesis 1, 28.

3) Angelinus, Wijsgerige Gemeenschapsleer, II, ² 1940, blz. 22.

geweest, die dit naar voren heeft gebracht, zonder daarbij in het andere uiterste te vervallen, waarbij uit pure reactie de betekenis van het woongebied als zoodanig weer geheel uit het oog wordt verloren of althans wordt onderschat.

Want evenmin als de mensch in zijn handelen geheel afhankelijk is van zijn woongebied, evenmin staat hij hier volkomen vrij tegenover.

In de eerste plaats niet, omdat hij door zijn natuurlijke behoeften aan voeding, beschutting, enz. wel genoodzaakt is handelend op te treden ten aanzien van zijn woongebied. Hij kan het wel laten, maar daardoor zou hij zijn levensmogelijkheden prijsgeven. Overal dus waar menschen leven, ontstaat de relatie mensch-aarde. Daar de mensch een wezen is met verstand begaafd, is hij in staat de mogelijkheden in het gebied te leeren kennen en hiervan doelbewust gebruik te maken. Dit geldt voor alle groepen, ook de minst ontwikkelde. Ook deze maken doelbewust gebruik van haar gebied, al zal dit gebruik gering zijn, omdat zij zoo weinig mogelijkheden daarvoor zien. Ook de verschijnselen, die samenhangen met het handelen van deze meest primitieve groepen ten aanzien van haar woongebied, vallen dus onder de wetenschappelijke belangstelling van den sociaal geograaf.

Bij toenemende ontwikkeling zal de mensch echter steeds meer mogelijkheden ontdekken, zal hij steeds gemakkelijker de moeilijkheden overwinnen, die hij bij de verwerking van de „stof” ondervindt. Deze nieuw ontdekte mogelijkheden waren natuurlijk ook voordien in de woonruimte aanwezig, zij waren alleen aan de occupeerende groep onbekend en ook worden de moeilijkheden, die het gebied aan het welvaartsstreven van de groep in den weg legt niet kleiner, de groep is alleen bij toenemende ontplooiing beter in staat deze te overwinnen.

Groeiende ontwikkeling leidt dus tot een steeds inniger betrekking tusschen den mensch en de aarde, maakt dat de cultuurarbeid aan de aarde verricht steeds intenser wordt. Het overwegende aandeel van den menschelijken geest en vooral van de steeds voortschrijdende ontwikkeling daarvan, is hierbij wel heel duidelijk. Van V u u r e n formuleert dit als volgt: „De menschelijke geest komt tot de begripsvorming, die steeds opnieuw aanleiding geeft, tot omvorming van het eenmaal gekozen productieproces en daardoor tot nieuwe geestelijke waarden. . . . De menschelijke geest wordt binnen de gekozen woonruimte het scheppende, het omvormende, terwijl de woon-

ruimte zelve in hare eigenschappen de grenzen aan de activiteit van den menschelijken geest stelt ¹⁾."

Niet de activiteit van den menschelijken geest, maar het handelen van de groep wordt begrensd door de mogelijkheden van het gebied en dit is de tweede reden, waarom de mensch niet geheel vrij staat tegenover zijn woongebied. De menschelijke geest is volkomen vrij in het ontwerpen van projecten, het maken van plannen, maar zoodra het op uitvoeren daarvan aankomt, is de mensch in meerdere of mindere mate afhankelijk van de in het woongebied aanwezige mogelijkheden.

De mogelijkheden van het woongebied doen als stof-oorzaak wel degelijk haar invloed gelden. De stof immers is mede bepalend voor den vorm, die ontstaat, maar alleen passief, door de mogelijkheden die zij in zich draagt. In het hout zijn de mogelijkheden aanwezig om een stoel te worden, maar ook om den vorm van een tafel te krijgen of van een kast of een beeldje. Aan den bewerker van het hout is het voorbehouden, welke van deze aanwezige mogelijkheden hij tenslotte tot werkelijkheid zal brengen en dit hangt af van zijn bekwaamheid en het doel, dat hij zich hierbij stelt. Een electrischen broodrooster kan hij er echter niet van maken, omdat het hout daartoe de potentie niet bezit.

Op dezelfde wijze is de woonruimte als „stof" mede bepalend voor het handelen van de groep ten haren opzichte. Of zooals C o o l s het formuleert: „Het is niet veel meer dan de klei in de hand van den beeldhouwer, die in zijn schepping slechts gebonden is aan de eigenschappen van de te vervormen substantie. De rol van het geographisch kader is dan ook beperkt tot een potentie, welke slechts krachtens de menschelijke activiteit haar werking verkrijgt ²⁾."

Met nadruk moet hier dan ook de uitlating van B a k k e r worden bestreden, als zou de geografie, die de relatie menschnatuur als haar object beschouwt, „per definitie" den invloed der physische milieukrachten op de individueele en groepsverhoudingen als hoofdonderzoekingsobject moeten hebben ³⁾.

1) V a n V u u r e n, De mensch als subject in de wereldeconomie, 1934, blz. 1.

2) C o o l s, De geographische gedachte bij Jean Brunhes, 1942, blz. 121.

3) B a k k e r, De behandeling van het physisch milieu in Nederlandsche sociaal-geografische plattelandsmonografieën, Mensch en Maatschappij, 1943, blz. 96.

Bij de relatie mensch-aarde beteekenen de physische milieu-krachten de stof-oorzaak. Als zoodanig zijn zij slechts een van de vier zijns-oorzaken, die het sociaal geografische verschijnselencomplex bepalen en zullen dus nooit het h o o f d onderzoekingsobject van de sociale aardrijkskunde kunnen vormen.

Houdt men in alle omstandigheden vast aan de gedachte, dat bij de relatie mensch-aarde, zooals de sociale aardrijkskunde deze bestudeert, de georganiseerde groep het actieve en de woonruimte het passieve element vormt, dan ontkomt men aan veel moeilijkheden en vermijdt het gevaar het oude geografische determinisme toch weer langs een omweg binnen te halen.

In deze relatie is de groep de bewerkende oorzaak, de woonruimte uitsluitend de stof-oorzaak en niet ook tevens bewerkende oorzaak voor bepaalde verschijnselen in de groep. Zooals wij reeds zagen zijn namelijk de wijzigingen, die in de groep optreden in verband met de opgaven waarvoor zij zich in haar woongebied ziet gesteld, een gevolg van het v r i j e, doelbewuste handelen van de groep ¹⁾.

Dit kan het best nog eens aan een voorbeeld worden toegevoegd. De toestand, dat in Rusland gedurende de wintermaanden de neerslag valt in den vorm van sneeuw, terwijl de rivieren zijn dicht gevoren, brengt een werkelijke wijziging in het verkeer met zich mede in vergelijking met het zomerhalfjaar.

Krijgt de invloed van het klimaat dan niet toch een alles overheerschende beteekenis?

Als men het goed beschouwt, is ook hier echter slechts sprake van mogelijkheden en een bovenste grens. De mogelijkheden van het gebied zijn veranderd, ja verminderd, in vergelijking met de zomermaanden, maar binnen de grens van de bestaande mogelijkheden is de groep nog altijd vrij in de keuze van haar middelen. Door de sneeuw- en ijsbedekking zijn vervoer per as (met uitzondering van de spoorlijnen) en per schip uitgesloten, maar wordt het verkeer per slede en per ski mogelijk, iets wat gedurende de zomermaanden weer niet kan. De potentie van het gebied is veranderd en de occupeerende groep heeft de opgave, die dit aan haar stelde met de haar ten dienste staande hulpmiddelen op de haar eigen wijze opgelost.

1) Vgl. blz. 47/48.

Van het optreden van de woonruimte als werk-oorzaak is hierbij dus geen sprake, haar invloed is louter passief.

Toch kan de aarde wel werk-oorzaak zijn. Dit is namelijk het geval bij de relatie aarde-mensch, die in het eerste hoofdstuk reeds is genoemd.

Veel verwarring en misverstand kan worden vermeden, wanneer men zich steeds scherp bewust blijft van het naast elkan- der bestaan van deze twee verschillende relaties, overal daar, waar de mensch op aarde leeft.

De relatie aarde-mensch kan, zooals reeds werd opgemerkt, het best worden bestudeerd door physiologie en psychologie. Voor zoover deze relatie invloed heeft op het kunnen van de groep zullen de door de genoemde wetenschappen in dit op- zicht verkregen uitkomsten door de sociale aardrijkskunde worden gebruikt, zooals zij ook gebruik maakt van de gege- vens van de bodemkunde, de economie, de sociologie, enz. Hierop werd bij het kunnen van de groep reeds gewezen.

Daarnaast bestaat de betrekking mensch-aarde. Uitsluitend deze relatie vormt het object voor de sociale aardrijkskunde en alleen door de logisch hieruit voortvloeiende opvatting, dat de groep als werk-oorzaak (dus actief) en het woongebied als stof-oorzaak (dus passief) de sociaal geografische verschijn- selen doen ontstaan, wordt aan groep en woonruimte beide de beteekenis gegeven, die haar toekomen en is men in staat alle sociaal geografische verschijnselen onder denzelfden gezichtshoek te beschouwen en te verklaren.

Had Keuning dit gedaan, dan was hij er niet toe gekomen twee tegengestelde tendenties te onderscheiden bij de keuze van het productieproces door een bepaalde groep, en wel: „een deterministisch getinte tendentie, welke in de moge- lijkheden van het woongebied haar oorsprong vindt, en een overheersching van den vrijen wil, in dien zin dat de aard van het gekozen productieproces overwegend door het bescha- vingspeil der occupeerende groep bepaald wordt¹⁾.”

Van een tegenstelling is echter geen sprake, wanneer men de woonruimte op de hiervoor uiteengezette wijze als „stof” beschouwt.

Slechts een in alle opzichten consequent vasthouden aan het eenmaal gekozen object: aan de relatie mensch-aarde, maakt

1) Keuning, Differentiatie en integratie, Sociaal Geographische Me- dedeelingen, 1942, blz. 192.

vruchtbaren arbeid mogelijk, kan begripsverwarring voorkomen en geeft aan de sociale aardrijkskunde de afronding, die zij zoo zeer behoeft.

Juist omdat de Utrechtsche geografen nog bezig zijn hun weg te zoeken, zal men zich steeds weer op deze relatie moeten bezinnen, steeds dieper in al haar gevolgen moeten doordringen en daardoor steeds duidelijker haar terrein moeten afbakenen. Dit zal niet alleen moeten geschieden in theoretische beschouwingen over het vak, die gewoonlijk slechts van enkelen afkomstig zijn, maar ook en vooral in de sociaal geografische monografieën zal de steeds beter doordachte relatie mensch-aarde het richtsnoer moeten zijn. Want beter nog dan in theoretische beschouwingen zal men in de praktijk van het onderzoek de in wezen zoo eenvoudige, maar in haar resultaten zoo ingewikkelde relatie mensch-aarde leeren kennen.

Om alle misverstand, dat vooral in het huidige stadium zulke ernstige gevolgen kan hebben, te voorkomen, zal men goed doen uitdrukkingen als wisselwerking, wederzijdsche relaties, wederzijdsche beïnvloeding, in sociaal geografische uiteenzettingen te vermijden, omdat deze uitdrukkingen het optreden van de aarde als werk-oorzaak impliceeren en dus den indruk wekken, al is dit ook in het geheel niet de bedoeling van den schrijver, dat men naast de relatie mensch-aarde ook de relatie aarde-mensch in zijn beschouwingen betreft.

Door haar redelijke, doelbewuste, vrije handelen vormt de groep het natuurlandschap, waarin nog in het geheel geen menschelijke invloeden hebben gewerkt, om tot een kultuurlandschap. Dit is dus de „vorm", die de groep aan haar woonruimte verleent. Deze vorm kan door verder ingrijpen telkens weer worden gewijzigd. Een volgende generatie bouwt steeds voort op (of vernielt) dat, wat een voorgaande generatie tot stand heeft gebracht. Daarom is het van belang onderscheid te maken tusschen

a. wijzigingen, die wel in haar ontstaan, maar niet meer in haar voortbestaan van het menschelijk ingrijpen afhankelijk zijn. Hierbij kan men bijvoorbeeld noemen, het uitvenen van plassen, het uitputten van delfstoffen, het wegspoelen van de bouwkruim van berghellingen tengevolge van ontbossching, enz., enz., en

b. wijzigingen, die zoowel in haar ontstaan als ook in haar voortbestaan van het menschelijk handelen afhankelijk zijn. Men denke hier slechts aan alle landaanwinning, die beneden

de vloedhoogte van de zee ligt, aan de terrasseering van berg-hellingen voor sawah-aanleg, aan het ingrijpen in het natuurlijke plantendek, enz.

De veranderingen, die alleen in haar ontstaan van het menschelijk handelen afhankelijk zijn, gaan geheel over in de eigenschappen van het gebied. Een volgende generatie heeft hier eenvoudig rekening mede te houden als of het een natuurgegeven was.

De tweede groep van wijzigingen is echter afhankelijk van blijvend ingrijpen van den mensch, zij kunnen dus weer verdwijnen als de doelstelling van de groep verandert of haar kunnen verminderd, als het gebied wordt verlaten of wordt ingenomen door een groep, die daaraan geen aandacht kan of wil besteden.

Zou het Nederlandsche volk, om welke reden dan ook, geen zorg meer besteden aan zijn dijken, dan zou binnen niet al te langen tijd een groot gedeelte van het gebied verloren gaan. De reeds genoemde verlaten sawah's van West-Soembawa wijzen duidelijk op een verminderd kunnen van de, na de groote uitbarsting van de Tabora, gedecimeerde bevolking. Een overbekend voorbeeld in dit opzicht is het in verval raken van geheel het irrigatiesysteem van Mesopotamië na de komst van de Turken.

Maar ook deze veranderingen, die in haar voortbestaan van het menschelijk handelen afhankelijk zijn, verdwijnen gewoonlijk niet onmiddellijk nadat dit ingrijpen is opgehouden, zoodat ook zij dikwijls als werkelijke gegevens voor een volgende generatie kunnen worden beschouwd. Bebosschingen, beplantingen langs wegen en bij boerderijen, boomgaarden en dergelijke zijn hiervan een goed voorbeeld. Een in verval geraakt gebied bewaart de sporen van vroegere activiteit nog gedurende langen, soms zeer langen tijd.

Ook in gebieden waar op den duur de activiteit anders werd gericht, zal men nog herhaaldelijk de sporen van vroeger ingrijpen kunnen waarnemen. De eene „vorm” maakt nagenoeg nooit geheel plaats voor een anderen. „Het is immers met die occupatievormen als met de cultuurgolven. Zij schuiven wel over elkaar heen maar nooit of bijna nooit verdringen zij elkaar volkomen¹⁾.” Een typisch voorbeeld hiervan is een nu nog

1) Van Vuuren, De mensch als subject in de wereldeconomie, 1934, blz. 1.

aan andere kleur en bewerkbaarheid van den bodem terug te vinden oude hollestelle in de Jacobapolder op Noord-Beveland, die op de kaart van de Hattin g a's van 1751 geteekend staat, liggende op de buitendijksche gronden.

Hoe deze gevormde „stof" — het landschap —, die het gevolg is van de relatie mensch-aarde, tevens het uitgangspunt vormt voor het sociaal geografisch onderzoek zal nu in het volgende hoofdstuk worden besproken.

V. ANALYSE EN SYNTHESE

„In haar welvaartsstreven, dat in den aanvang nagenoeg uitsluitend gericht is op de instandhouding van de groep, kiest de groep een bepaald productieproces, dat volkomen aangepast is en *noodwendig* aangepast moet zijn, eenerzijdsch aan het geestelijk niveau door de groep bereikt, anderzijdsch aan de geboden mogelijkheden in de gekozen woonruimte ¹⁾.”

Hoe dit „noodwendig aangepast zijn” slechts mag worden opgevat als een bovenste grens, die de groep in haar welvaartsstreven niet kan overschrijden, werd in de voorgaande hoofdstukken reeds uiteengezet. In verband met den „homo geographicus” werd er op gewezen, dat men uit het kunnen van de groep eenerzijds en de mogelijkheden van het gebied anderzijds niet zonder meer de verschijnselen, die met de relatie mensch-aarde samenhangen, kan afleiden. Heel dikwijls zouden dergelijke „beredeneerde” verschijnselen en conclusies niet kloppen met de waargenomen feiten.

Hieruit volgt, dat men bij een sociaal geografische studie niet zal beginnen met een zoo uitvoerig mogelijke analyse van het kunnen van de groep, noch met een nauwkeurige opsomming van de mogelijkheden van het gebied. Want evenmin als het de sociale aardrijkskunde te doen is om een volledige analyse van het landschap, evenmin gaat het voor den sociaal geograaf om een volledige analyse en verklaring van alle zich voordoende verschijnselen in de groep. Was het landschap ons studie-object, dan zouden terecht schoonheid, rythme en kleur in de beschouwingen moeten worden betrokken, zooals onder anderen Banse, Gradmann, Volz en Granö dit doen. Was een volledige analyse en verklaring van de zich in de groep voordoende verschijnselen het doel, dan zou de sociale aardrijkskunde haar eigen terrein verlaten, om zich geheel en al te gaan bewegen op het gebied van de sociologie.

Het zijn echter de verschijnselen, die in direct verband staan met de relatie mensch-aarde, die de sociale aardrijkskunde wil leeren kennen en met behulp van alle daartoe noodige

1) Van Vuuren, De mensch als subject in de wereldeconomie, 1934, blz. 1.

gegevens uit groep en woonruimte wil verklaren in hun ontstaan en onderlingen samenhang.

Welken weg moet zij daarbij inslaan?

Beysens schrijft voor de inductieve wetenschappen, waartoe ook de sociale aardrijkskunde behoort: „Als basis van het onderzoek stelt men voorop de *beschrijving* van het te onderzoeken voorwerp; welke beschrijving men allereerst slechts kan geven door aanwijzing van uiterlijk kenmerkende eigenschappen. Dit aldus voorloopig beschreven object nu ontleedt of analyseert men door alle kenmerken, die het vertoont, alle betrekkelijkheden, welke het blijkt te bezitten, afzonderlijk te onderzoeken en te bepalen¹⁾.”

Welke verschijnselen zal de sociaal geograaf nu in zijn eerste beschrijving moeten opnemen, om deze daarna uitvoerig te analyseeren?

Zeer in het algemeen werd hierop aan het einde van het eerste hoofdstuk al een antwoord gegeven²⁾.

In de allereerste plaats valt hieronder het verschijnselen-complex, dat in de woonruimte ontstaat door het handelend optreden van de menselijke groep.

Uitgangspunt voor de beschrijving vormt dus dat, wat men aan „menselijke” verschijnselen in het landschap waarneemt. „Daar ligt het waarnemingsterrein voor den sociaal geograaf. In dat voor ieder opengeslagen boek moet hij leeren lezen, daarin heeft de sociale groep met onmiskenbare duidelijkheid haren materielen en geestelijken ontwikkelingsgang geschreven³⁾.”

Maar zooals bij werkelijk lezen een waarnemen van de letters alleen niet voldoende is, zoo zal men ook bij de waarneming in het landschap niet bij het registreeren van een aantal los naast elkaar staande feiten kunnen blijven staan, maar men zal moeten probeeren den samenhang hiervan te achterhalen. Om een juist indruk te krijgen, zal men bovendien hoofdzaken van bijzaken moeten onderscheiden.

Brunhes gaf hiervoor zijn „faits essentiels”, die een goede grondslag zijn voor het sociaal geografische onderzoek.

I. „En premier lieu, les hommes eux-mêmes, revêtement mo-

1) Beysens, Logica, ³ 1923, blz. 280.

2) Vgl. blz. 16.

3) Van Vuuren, De mensch als subject in de wereldeconomie, 1934, blz. 1.

bile de la surface et revêtement d'une densité très inégale sur les différents points du globe¹⁾."

II. „Avec les hommes, à côté des hommes, et d'autant plus nombreux que les hommes sont plus nombreux, se révèlent d'autres faits de surface, d'autres faits concrets, qu'il est possible de ramener à six types essentiels:

- 1°. Faits d'occupation improductive du sol:
 - a. maisons
 - b. chemins
- 2°. Faits de conquête végétale et animale (occupation créatrice):
 - c. champs cultivés
 - d. animaux domestiqués
- 3°. Faits d'économie destructive:
 - e. exploitations minérales
 - f. dévastations végétales ou animales²⁾."

Meer dan een richtsnoer is deze opsomming natuurlijk niet, maar het is een heel goed richtsnoer, vooral wanneer men zich verdiept in de verdere uitwerking, die Brunhes aan zijn „faits essentiels" heeft gegeven. Toch zal men dezen leidraad moeten wijzigen al naar gelang van de behoeften, want niet alle „faits essentiels" voor alle deelen van de aarde zijn er in verwerkt. Zoo valt ons Nederlanders bijvoorbeeld onmiddellijk op het ontbreken van de landaanwinning bij de occupation créatrice.

Bovendien zal men dit overzicht niet zóó mogen opvatten, dat het een vast raam wordt, waarbinnen de waargenomen feiten worden gerangschikt, zoodat alle sociaal geografische monografieën een zelfde type zouden gaan vertoonen. Men zou hierdoor te kort doen aan het geheel eigen karakter van de te bestudeeren groep, levend in haar woongebied. Dit leven valt niet in een keurslijf te persen. Bij de eene groep zal dit, bij de andere groep dat meer op den voorgrond treden en voor een juist inzicht in het geheel zal in de eerste plaats de nadruk moeten worden gelegd op die verschijnselen, waarbij ook in de werkelijkheid het zwaartepunt ligt. Met andere woorden de „faits essentiels" van Brunhes mogen geen aanleiding geven tot de fouten, die de Länderkunde ten aanzien van het schema

1) Brunhes, La géographie humaine, I, ³ 1925, p. 61.

2) idem idem idem p. 62—65.

van Hettner heeft gemaakt en waarlegen onder anderen Spethmann zoo zeer in verzet is gekomen in zijn Dynamische Länderkunde.

Bij deze in het landschap waargenomen „occupatie” vormen blijft de sociaal geograaf echter niet staan, want ook in de groep doen zich verschijnselen voor, die tot het eigenlijke terrein van de sociale aardrijkskunde behooren.

Steigenga schrijft naar aanleiding hiervan: „Wij menen, dat het noodzakelijk is, mede in verband met de nieuwere termen, het begrip menselijke groep, zoals deze optreedt bij de keuze, instandhouding en verandering van het productieproces, nader te beschouwen volgens een begrippensysteem, analoog aan dat van Brunhes.

De menselijke groep verkrijgt haar vorm door drie onderling volkomen afhankelijke, in hechte samenhang en onverbreekbaar met elkander verbonden, structuren. Enerzijds zijn deze het gevolg van de keuze van het productieproces, anderzijds zijn zij bepalend voor deze keuze:

- a. de sociaal-economische structuur;
- b. de demografische structuur;
- c. de sociaal-ethische structuur¹⁾.”

Men kan het geheel met de gedachte eens zijn, dat het voor een beter begrip van de groep in sociaal geografisch opzicht nuttig en noodig is „faits essentiels” aan te geven, maar de oplossing die Steigenga geeft, lijkt niet ideaal, omdat de eigenlijke sociaal geografische verschijnselen uit de groep en dat, wat ter verklaring daarvan moet dienen, bij deze driedeling niet scherp van elkander gescheiden worden.

Waarschijnlijk doet men beter, vasthoudend aan de gedachte, dat de relatie mensch-aarde ontstaat door het doelbewuste ingrijpen van de groep in haar woongebied, een indeeling te geven, die hierop berust.

Uitgangspunt zal ook hier moeten zijn de grootte van de groep en de concentratie en verspreiding van haar leden over het woongebied. Hierop dieper ingaande dan Brunhes doet in zijn schema, behoort men geheel de demografische structuur ter sprake te brengen.

De op deze wijze nader bepaalde groep treedt in relatie met haar woongebied. Om dit op een bevredigende wijze te kunnen

1) Steigenga, Werkgelegenheid en werkloosheid in de agrarische productie, 1939, blz. 4.

doen, komt zij tot een bepaalde beroepsverdeeling en tot bepaalde vormen van samenwerking. Dit is echter niet uitsluitend afhankelijk van de relatie mensch-aarde, maar wordt mede bepaald door allerlei andere factoren, onder andere door den aanleg van en de tradities in de groep. Dit is de reden, waarom in het eerste hoofdstuk gesproken werd, niet over de verschijnselen, die voortvloeien uit, maar over die, welke in direct verband staan met de relatie mensch-aarde.

Tenslotte is het stoffelijk bezit een werkelijk gevolg van de relatie mensch-aarde zonder dat dit volledig samenvalt met de „faits essentiels” van het gebied en zonder dat dit behoort tot de sociaal geografische verschijnselen in de groep. Als bezit van de groep, dat ook onder haar leden is verdeeld, kan men het wel het beste aan de groep toevoegen.

Zoo komt men tot de volgende indeeling, die oogenschijnlijk weinig van die van Steigenga afwijkt, maar die in werkelijkheid aanmerkelijk hiervan verschilt, doordat bij deze indeeling is uitgegaan van de relatie mensch-aarde, terwijl Steigenga zich op het productieproces baseert.

1. demografische structuur:
 - a. grootte van de groep en verdeeling over het gebied;
 - b. opbouw naar leeftijd en geslacht.
2. sociale structuur:
 - c. verdeeling naar de beroepen en verspreiding hiervan over het gebied;
 - d. onderlinge samenwerking en organisatie.
3. economische structuur:
 - e. grootte van inkomen en bezit;
 - f. verdeeling hiervan over de beroepen en over het gebied.

Voor deze „faits essentiels” van de groep geldt precies hetzelfde als voor het schema van Brunhes. Het is slechts bedoeld als, en kan ook niet meer zijn dan, een leidraad, die bovendien nog een zeer voorloopig karakter draagt. Het feit, dat deze indeeling evenals die van Brunhes uit driemaal twee groepen van verschijnselen bestaat, is geheel toevallig en dus van geen beteekenis.

De motieven, die het handelen van de groep beheerschen, behooren in deze indeeling van de in de groep waar te nemen verschijnselen niet thuis. Voor de verklaring zijn zij echter, zoals wij reeds zagen, van overwegende beteekenis. Het is

juist door het doel, dat de groep tot handelen beweegt ten aanzien van haar woongebied en dat haar tevens brengt tot een bepaalde structuur, dat die innige samenhang ontstaat tusschen de sociaal geografische verschijnselen in groep en woongebied.

De andere bij het kunnen van de groep genoemde verschijnselen, zooals haar geestelijke aanleg en lichamelijke gesteldheid, vloeien niet voort uit het doel, dat de groep zich ten aanzien van haar woongebied stelt, zijn dus geen eigenlijke sociaal geografische verschijnselen en behooren dus als zoodanig niet in deze opsomming, maar komen alle tot haar recht bij de verklaring.

De op deze wijze nader bepaalde sociaal geografische verschijnselen uit groep en woonruimte moeten, zooals reeds werd opgemerkt, niet alleen worden beschreven, maar ook nader worden geanalyseerd om hen te leeren kennen in hun ontstaan en onderlingen samenhang.

Veel van de nadere verklaring van de verschijnselen uit het woongebied is echter kennelijk het terrein van de bodemkunde, de physische geografie, de geologie, de klimatologie, enz. Veel van wat de groep betreft, behoort tot de sociologie, de ethnologie, de volkerenpsychologie, de geschiedenis, de godsdienstwetenschap, enz.

Waar loopt nu de grens tusschen de sociale aardrijkskunde en al deze andere wetenschappen, die voor de bestudeering van de relatie mensch-aarde hulpwetenschappen zijn? Met andere woorden: hoe diep zal men met deze analyse moeten gaan?

In het algemeen zal men zoo ver kunnen en moeten gaan als voor het begrijpen der sociaal geografische verschijnselen noodzakelijk is. Dit is dus geen vaste grens, men zal voor het eene geval veel dieper moeten gaan dan voor het andere.

Ter verduidelijking enkele voorbeelden voor het woongebied zoowel als voor de groep.

Bij een beschouwing van het gebruik, dat de groep van haar rivieren maakt, kan het voor de verklaring hiervan noodig zijn, te wijzen op de ligging van zandbanken en de eventueele verplaatsing hiervan. Een uitvoerige uiteenzetting over hun ontstaan en een critische beoordeeling van de hierover gangbare opvattingen, behooren in een sociaal geografische studie echter niet thuis, maar liggen op het terrein van de physische geografie.

Een verhandeling over de tineilanden Banka en Biliton zal

zeker een globale uiteenzetting moeten bevatten van de wijze, waarop het tin op deze eilanden voorkomt, welke zij ontleent aan de geologie, omdat de wijze van voorkomen van belang is voor de ontginning. De schrijver moet er zich echter wel voor wachten, allerlei geologische bijzonderheden, die niet meer met de relatie mensch-aarde verband houden, in zijn uiteenzetting op te nemen.

Wanneer bij de analyse blijkt, dat het landbouwbedrijf in een bepaalde streek niet staat op het te verwachten peil, dan kan het feit, dat de landarbeiders daar niet geschoold zijn, daarvan de oorzaak blijken te zijn. Als zoodanig behoort dat dan in de beschouwingen te worden betrokken. Een nadere verklaring echter, waarom de landarbeiders in dat bepaalde gebied zoo achter staan bij die in andere streken, zal in de meeste gevallen een vraag zijn, die op zuiver sociologisch terrein ligt.

Wanneer men waarneemt, dat de Baliërs coöpereren terwille van de waterverdeeling voor hun sawahbouw, dan kan het noodig zijn na te gaan, hoe hun regelingen invloed hebben op het bodemgebruik, maar de volledige bestudeering van de soebak, met onder andere al zijn godsdienstige plechtigheden, behoort niet meer tot het terrein van den sociaal geograaf. Het godsdienstige verband als zoodanig, zich uitende in de soebaktempels te midden van de sawahcomplexen, behoort er wel toe. Hoe die opvattingen nu echter precies zijn, bestudeert de ethnoloog, de godsdienstpsycholoog, enz.

De invloed van de rubberrestrictie op de bevolkingsrubbercultuur in Nederlandsch-Indië is een sociaal geografisch verschijnsel. Nagaan welken invloed de rubberrestrictie heeft op de situatie op de wereldmarkt, is werk voor den econoom.

Waar men de grens precies zal trekken in een bepaald geval, is natuurlijk mede afhankelijk van het persoonlijke inzicht van den onderzoeker. Maar wanneer men bij zijn beschouwingen steeds de relatie mensch-aarde tot richtsnoer neemt, zullen de verschillen in opvatting nooit principieel worden en altijd slechts bijkomstigheden betreffen.

Is dit nu een oppervlakkig snoepen van allerlei wetenschappen, zooals den sociaal geograaf zoo dikwijls verweten wordt?

Uit geheel het voorgaande is wel voldoende gebleken, dat de sociale aardrijkskunde een geheel eigen object heeft en wel het verschijnselencomplex, dat in direct verband staat met de relatie mensch-aarde, wat men ook zou kunnen omschrijven als de verschijnselen in groep en woonruimte, die ontstaan

tengevolge van het doel, dat de groep zich in verband met haar woonruimte stelt.

De verklaring van deze innig samenhangende verschijnselen is echter niet alleen te vinden in de relatie mensch-aarde. Geen enkele factor uit groep of woongebied mag hierbij worden uitgesloten. De sociale aardrijkskunde werkt dus met een groot aantal hulpwetenschappen, zonder dat zij daarbij echter haar zelfstandig karakter verliest.

Hieruit volgt, dat de sociaal geograaf zich op de juiste wijze van deze hulpwetenschappen moet weten te bedienen en dat hij zich steeds scherp bewust moet zijn, waar hij het eigen terrein verlaat. Hoe juist blijkt dan ook het Academisch Statuut te zijn in zijn algemeenen opzet voor de sociale aardrijkskunde met zijn fysisch geografische vorming eenerzijds en zijn sociologische, ethnologische, economische, historische oriëntatie anderzijds, al blijven er natuurlijk wenschen, die in de stellingen van verschillende proefschriften tot uiting komen.

Bij de analyse van de verschijnselen in woonruimte en groep is het heel wel mogelijk, dat men het onderlinge verband tuschen enkele gegevens van woongebied en groep tot onderwerp neemt. Dit kan zelfs leiden tot specialisatie in het onderwerp, waarmede men zich bij voorkeur bezig houdt. Steigenga is hiervoor in zijn publicaties een duidelijk bewijs. Het blijft echter analyse, omdat er een stuk genomen is uit een levend geheel, omdat er namelijk een onderdeel behandeld wordt van de relatie groep-woongebied.

Bij deze analytische studies zal men soms ook werk verrichten op zuiver sociologisch of fysisch geografisch terrein. Dit kan als voorstudie noodzakelijk zijn, maar is geen eigenlijk sociaal geografisch werk meer. In de synthese zullen dan ook alleen de resultaten van dat vooronderzoek mogen worden opgenomen.

De sociaal geograaf mag zich eventueel gerust bewegen op sociologisch of fysisch geografisch of eenig ander terrein, als hij dit maar doet met kennis van zaken. Om misverstand te voorkomen zal hij echter duidelijk moeten laten uitkomen, dat hij zich bewust is op dat oogenblik ander dan sociaal geografisch werk te verrichten. Dit is voor een zoo jonge wetenschap als de sociale aardrijkskunde, waarvan de grenzen nog zoo weinig vast staan, beslist noodzakelijk.

Bij de hiervoor aangeduide analyse kan men echter niet

blijven staan, hierop moet de synthese volgen, ook al is deze voorloopig alleen nog maar mogelijk voor zeer kleine gebieden.

Het best geslaagd in dit opzicht zijn De Groninger Veenkoloniën van Keuning en de Bijdrage tot de Sociaal-Geografische Kennis der Gemeente Velsen van Van den Bergh van Eysinga. Jammer dat deze laatste groep en woonruimte te veel gescheiden houdt, zoodat de synthese over twee, in het werk ver uit elkander liggende, hoofdstukken is verdeeld. In hoofdstuk V wordt het gelaat der gemeente Velsen behandeld en eerst in hoofdstuk X het karakter der gemeente Velsen.

De logische volgorde, waarin na een eerste beschrijving de sociaal geografische verschijnselen van groep en woongebied worden geanalyseerd om dan tot de eigenlijke synthese te komen, wordt lang niet altijd toegepast. Soms hangen de demografische en sociale gegevens over de groep er bij wijze van toegift achteraan.

Deze synthese is verreweg het moeilijkste van geheel het onderzoek. En al deelt de geografische synthese dit lot met alle syntheses, de moeilijkheden zijn hier wel bijzonder groot, omdat het gaat om groep en woonruimte, twee dingen dus van geheel verschillenden aard. Toch zijn deze twee onafscheidelijk verbonden, de groep is zonder woongebied eenvoudig niet bestaanbaar, zij moeten dan ook als één geheel worden begrepen en verklaard.

Groep en woonruimte hangen ten nauwste samen, vormen één geheel, niet in dezen zin, dat de groep vanaf het begin van haar bestaan aan een bepaald gebied zou zijn gebonden en deze binding ook niet zou kunnen verbreken — geheel de geschiedenis van de migratie der volken bewijst, dat deze verbondenheid niet op die manier moet worden opgevat — maar wel zóó, dat een groep zonder een woongebied onbestaanbaar is, dat zij niet alleen haar stempel drukt op de aarde, zooals zij ook zooveel andere cultuurarbeid verricht, maar dat zij leeft op en van die aarde en haar leven dan ook inricht in verband met de mogelijkheden, die haar woongebied bezit en in verband met de opgaven, die het haar stelt.

De cultuurarbeid door de groep aan het woongebied verricht, geeft daaraan een vorm, die nog altijd het best met den naam „landschap” kan worden aangeduid.

De wijze, waarop de groep haar leven inricht in verband met eigen aanleg en in verband met het gebied, waarin zij leeft, is door Vidal de la Blache „genre de vie” genoemd.

Wat duidt men nu eigenlijk precies aan met deze twee zooveel gebruikte termen?

Noch onder landschap, noch onder genre de vie wordt door de onderscheidene geografen hetzelfde verstaan.

De vraag naar den inhoud van den term „landschap” moest tenslotte op het Internationale Aardrijkskundige Congres, in 1938 te Amsterdam gehouden, worden aangehouden tot het volgende Congres, omdat men niet tot overeenstemming had kunnen komen. Voor de sociale aardrijkskunde zijn de daar door een comité van Fransche en Duitsche geografen geformuleerde conclusies — die tenslotte toch nog werden verworpen — heel goed bruikbaar. Onder landschap wordt daarin verstaan „het geheel van fysische verschijnselen en van feiten der menschelijke occupatie, die tesamen het aanzien der aarde bepalen¹⁾.” In dezen zin zal het woord landschap dan ook worden gebruikt.

Het antwoord op de vraag, wat men precies bedoelt met de uitdrukking „genre de vie”, zal men natuurlijk bij Vidal de la Blache zoeken. Nergens geeft hij hiervan echter een duidelijke omschrijving, zelfs niet in zijn artikel: Les genres de vie dans la Géographie humaine, dat in 1911 in de Annales de Géographie is verschenen. Uit talrijke voorbeelden kan men afleiden wat hij bedoelt, en het begrip moet hem zelf ook scherp voor den geest hebben gestaan, anders had hij er niet mee kunnen werken op de manier, waarop hij dit gedaan heeft, maar scherp omlijnen doet hij het nergens. Het volgende citaat benadert waarschijnlijk het best zijn bedoeling: „L'homme s'est créé des genres de vie. A l'aide de matériaux et d'éléments pris dans la nature ambiante, il a réussi, non d'un seul coup, mais par une transmission héréditaire de procédés et d'inventions, à constituer quelque chose de méthodique qui assure son existence, et qui lui fait un milieu à son usage²⁾.”

Het valt te betreuren, dat hij niet duidelijker is geweest, omdat daardoor de mogelijkheid tot verschillende interpretatie is gegeven, die dan ook niet is uitgebleven. Wanneer men de uitspraak van Van Vuuren: „... de levensvormen, de le-

1) Vermeld bij A. Standaard, Overzicht van enkele opvattingen betreffende het landschap, behandeld op het aardrijkskundig congres van 1938. Sociaal Geographische Mededeelingen, 1942, blz. 181.

2) Vidal de la Blache, Principes de Géographie humaine, 1922, p. 115/116.

venshouding van den mensch, kortom het „genre de vie" . . . 1)'' naast de definitie van Van der Valk zet, die ontleend is aan het hiervoor reeds gegeven citaat, namelijk: „Onder het „genre de vie" hebben wij dus te verstaan: het type van het gekozen productie-proces, zooals dit voortvloeit uit de geboden mogelijkheden (bodem, klimaat en ruimte) en het beschavingsbezit (door nabootsing en uitvinding verkregen kennis) met betrekking tot de economische en sociale functie van den producent 2)'' en dit vergelijkt met de opmerking van Steigenga, dat een analyse gemaakt volgens de door hem opgestelde structuurbegrippen een duidelijk inzicht geeft in het genre de vie van een groep 3), dan voelt men het verschil. En nu kan men het wel met Van der Valk eens zijn, wanneer hij schrijft: „Maar zoo goed als in den grondslag: het leven, iets ondefinieerbaars steekt, zoo goed is dat, moet dat het geval zijn met het „genre de vie" 4)'' , dit neemt niet weg, dat er voor een vruchtbaar gebruik van dezen term overeenstemming zal moeten bestaan in den uitleg hiervan. Dit klemt te meer nu het „genre de vie" een steeds grootere plaats gaat innemen in den gedachtengang van de Utrechtsche geografen.

Duidelijk zal moeten worden uitgesproken of onder „genre de vie" alleen de wijze verstaan wordt, waarop de groep voorziet in haar eerste levensbehoeften — hierop zou het eerste gedeelte van de omschrijving van Vidal de la Blache wijzen, evenals het grootste gedeelte van zijn uitwerking in de Principes de Géographie humaine — of dat het „genre de vie" ruimer wordt gezien, waarop het slot van de omschrijving „et qui lui fait un milieu à son usage" zou kunnen wijzen.

Van der Valk, Steigenga en ook Van Zuylen schijnen „genre de vie" geheel te willen beperken tot het door de groep gekozen productieproces, waarbij men dan aan productieproces de, in het derde hoofdstuk genoemde, beperkten inhoud schijnt te geven. De uittaling van Van Vuuren „de levensvormen, de levenshouding van den mensch" duidt een ruimere opvatting aan. Dit is geheel in overeenstemming met de ook door hem voorgestane meening, dat

1) Van Vuuren, Ter Inleiding, Sociaal Geographische Mededeelingen, 1942, blz. 13.

2) Van der Valk, Ernst Kapp, 1939, blz. 92.

3) Steigenga, Werkgelegenheid en werkloosheid in de agrarische productie, 1939, blz. 17.

4) Van der Valk, Ernst Kapp, 1939, blz 106.

de groep niet uitsluitend gedreven door economische motieven in contact treedt met haar woongebied. Juist die andere motieven, waarover in het derde hoofdstuk uitvoerig is gesproken, zijn dikwijls typeerend voor het „genre de vie” van een groep.

Aansluitend aan Van Vuuren zou men dan onder „genre de vie” het best kunnen verstaan: de wijze waarop de innerlijk volledige gemeenschap haar leven inricht, in verband met den aanleg en de geestelijke en materieele ontwikkeling van de groep en in verband met de mogelijkheden van het gebied, onder invloed van het doelbewuste handelen van de groep, gericht op het gemeenschappelijk welzijn. Men zou dit bestaansvorm kunnen noemen, een woord, dat ook Van der Valk gebruikt.

Welke beteekenis heeft deze bestaansvorm nu voor de sociale aardrijkskunde? Is zij werkelijk het eigenlijke studie-object van den sociaal geograaf, zooals sommigen meenen?

Van Zuylen betoogt dit nadrukkelijk in de volgende bewoordingen: „*Het „genre de vie”, het resultaat van die wederkerige relatie mensch-natuur, dat de mensch zich in zijn woongebied heeft weten te verwerven, en dat zich ten deele — en niet voor het onbelangrijkste deel — manifesteert in de occupatievormen, dat wil de sociaal-geograaf leeren kennen*”¹⁾. Ook Van der Valk doet dit, waar hij schrijft: „... maar wanneer wij de activiteit van den mensch bezien naar haar realiseering aan het aardoppervlak en den mensch zèlf, dan verkrijgen wij de bestaansvormen van den mensch tot ons object”²⁾.

De bestaansvorm, hoe ook omschreven, is wel van groote beteekenis voor den sociaal geograaf, omdat hij de wijze, waarop de groep handelend optreedt ten aanzien van haar woongebied, bepaalt, maar het eigenlijke object van de sociale aardrijkskunde kan hij niet zijn. Dit volgt duidelijk uit al hetgeen in het voorgaande is betoogd. Het innig samenhangende geheel van sociaal geografische verschijnselen in woonruimte en groep is nòch hetzelfde als de bestaansvorm van de groep, nòch vormt die bestaansvorm daarvan de synthese, zooals Van der Valk aangeeft in het door hem opgezette begrip-systeem³⁾.

1) Van Zuylen, Denkbeelden over de sociale geografie, Tijdschrift voor Economische Geographie, 1941, blz. 179.

2) Van der Valk, Ernst Kapp, 1939, blz. 91.

3) idem idem idem blz. 105.

Houdt men vast aan het eenmaal aanvaarde uitgangspunt van de relatie mensch-aarde, dan zal bij de synthese niet alleen de groep, maar ook het woongebied als geheel vertegenwoordigd moeten zijn en wel omdat de groep niet alleen haar stempel drukt op haar woonruimte en haar leven inricht in verband daarmee, maar omdat zij leeft in en van dat gebied, zooals reeds eerder werd opgemerkt.

De woonruimte is een zelfstandig buiten de groep bestaand iets, met een eigen al is het dan ook door de groep gewijzigden vorm, dat in die groep niet kan worden opgenomen.

Door het landschap alleen te gebruiken bij de analyse, als middel, „om de sociale groep in haar welvaartsstreven en hare sociale structuur te leeren kennen ¹⁾”, loopt men het gevaar op den duur aan de woonruimte niet meer de plaats in te ruimen, die haar toekomst, haar nog uitsluitend te zien als manifestatie van het „genre de vie” ²⁾, haar te zien alléén als een verzameling van occupatievormen ³⁾. De volle consequentie in dit opzicht werd reeds getrokken door *Standaard*, die voorstelt het geheele begrip landschap maar uit de sociale aardrijkskunde te verwijderen ⁴⁾. De vaste bodem, waarop toch zeker de geograaf behoort te staan, dreigt hierdoor leelijk te verbrokelen.

Hoe moeilijk het is, het evenwicht te bewaren in dit opzicht, bewijst heel de geschiedenis van de aardrijkskunde. Het zogenoemde dualisme in de geografie heeft al heel wat onheil gesticht. Pogingen om de eenheid te verkrijgen, zijn gewoonlijk uitgelopen op een bewust of onbewust uitschakelen of althans achterstellen van een der beide termen van de relatie mensch-aarde.

De twee groote grondleggers van de Fransche school vertoonnen beide één kant van dit steeds weer optredende verschijnsel. „Zoo vormen de werken van *Vidal de la Blache* en *Brunhes* een aanvulling van elkaar omdat zij beide van het zelfde beginsel uitgaande: den relatie mensch-bodem, elk

1) *Van Vuuren*, De mensch als subject in de wereldeconomie, 1934, blz. 2.

2) Vgl. hiervoor het citaat van *Van Zuylen*.

3) Vgl. het begrippensysteem van *Van der Valk*, in *Ernst Kapp*, 1939, blz. 105.

4) *Standaard*, Overzicht van enkele opvattingen betreffende het landschap, behandeld op het aardrijkskundig congres van 1938, *Sociaal Geografische Mededeelingen*, 1942, blz. 180.

daarvan een anderen kant bekijken. De essentiële feiten van de activiteit van den mensch aan het aardoppervlak vinden in *Vidal de la Blache's* werk hun verklaring naar de zijde van de menschelijke groep, in het werk van *Brunhes* naar de zijde van de aarde¹⁾".

Terecht schrijft *Keuning*: „Behoeft dus . . . de relatie aarde-mensch²⁾ als grondslag voor de sociale geografie, en daarmee ook voor de economische geografie, niet in twijfel te worden getrokken, op zekere hoogte kan worden toegegeven, dat het wetenschappelijke gebouw, dat op dit fundament is opgetrokken, niet in alle opzichten een eenheid vormt. Echter is dit gebrek aan eenheid niet het gevolg van een onvoldoende fundeering, doch van een verschillende accentueering van een der beide deelen van de relatie mensch-aarde³⁾.”

De Utrechtsche sociaal geografen zullen dus nog moeten zoeken naar een synthese, waarin aan groep en woonruimte een evenredige aandacht wordt besteed. Dit wil niet zeggen, dat op beide evenveel nadruk zal moeten worden gelegd, maar wel dat aan elk de plaats moet worden ingeruimd, die haar toekomt.

Bij analytische studies zal men zijn voorkeur voor woonruimte of groep gerust kunnen volgen, bij de synthese echter zal men zoo goed mogelijk moeten trachten het evenwicht te bewaren.

Richtsnoer hierbij zal steeds opnieuw moeten zijn de relatie mensch-aarde. Het levende geheel, dat tenslotte uit deze synthese te voorschijn behoort te komen, is de innerlijk volledige gemeenschap, die op de haar eigen wijze — vervat in haar bestaansvorm — streeft naar het in haar woonruimte te bereiken gemeenschappelijke welzijn, daartoe een bepaalde sociale structuur aannemend en haar woongebied omvormend tot een landschap, waarop zij onmiskenbaar haar stempel heeft gedrukt. Op deze wijze wordt aan woonruimte en groep gegeven wat haar toekomt en wordt het zoogenaamde dualisme in de aardrijkskunde opgeheven door de verschijnselen in groep en woonruimte te zien onder den eenen gezichtshoek van het doel, dat de groep zich in haar woonruimte stelt. Dat doel beweegt de groep tot tweëerlei handelen, handelingen ten opzich-

1) *Vander Valk*, *Ernst Kapp*, 1939, blz. 92.

2) *Keuning* bedoelt hier kennelijk de relatie mensch-aarde.

3) *Keuning*, *De mensch als object van de geografie*, *Tijdschrift voor Economische Geografie*, 1939, blz. 222.

te van het woongebied, handelingen ten opzichte van de eigen sociale structuur en zoo vormen de verschijnselen, die hiervan een gevolg zijn, een innig samenhangend geheel, omdat zij alle moeten bijdragen tot de verwezenlijking van dat eene doel en door de gerichtheid op dat doel hun eenheid verkrijgen.

Deze eenheid moet echter nog nader worden bepaald, aangezien men in de wijsbegeerte verschillende soorten van eenheden onderscheidt. „Nach dem allgemeinen Sprachgebrauch ist die Einheit Ungeteiltheit. Man unterscheide die transzendente Einheit, die Ungeteiltheit des Seienden als solchen, und die nicht transzendente Einheit, die Ungeteiltheit des Soseienden als solchen. Die transzendente Einheit ist Einheit der Einfachheit oder Einheit der Zusammensetzung. Jene ist die Einheit des Seienden, das keine Teile aufweist, diese ist die Einheit des aus Teilen bestehenden Seienden. Die Einheit der Zusammensetzung ist entweder wesentliche oder nebensächliche Einheit. Durch die wesentliche Einheit entsteht aus den Teilen ein Seiendes, das schlechthin eins ist (unum per se), weil es nur ein Sein hat; so die Einheit des aus Stoff und Form zusammengesetzten Körpers. Die nebensächliche Einheit hingegen (unum per accidens) hat ein mehrfaches Sein und besteht aus mehreren vollständigen Wesen. Diese sind nebensächlich miteinander verbunden — entweder rein äusserlich durch Zusammenlagerung (ein Steinhaufen) und durch wechselseitige Einwirkung und Hinordnung zu einem gemeinsamen Ziel (eine Maschine, das Weltall) — 1)“

De eenheid van groep en woonruimte, die een gevolg is van de relatie mensch-aarde is dus een unum per accidens, wat Beysens vertaalt met uiterlijke eenheid. „De elementen, die er in aanwezig zijn, behouden ook in hunne vereeniging hun afzonderlijk en eigen zijn en bestaan. Ook in hun vereeniging zijn en blijven zij ieder afzonderlijk een zaak of ding evenals buiten de vereeniging. Alleen zijn zij door iets bijkomstigs aan elkander verbonden zooals bijv. door een fysisch verband (dynamische eenheid), door aaneenkoppeling (als in de machine), samenwerking (werkman en werktuig) of doelgemeenschap (zedelijk lichaam, leger, staat en kerk 2).“

De vereeniging van de afzonderlijke dingen — groep en

1) Gredt, Die aristotelisch-thomistische Philosophie, II, 1935, S. 12/13.

2) Beysens, Ontologie, 2e druk, z. j., blz. 50/51.

woonruimte — komt in ons geval tot stand, door wat Gredt noemt de „Hinordnung zu einem gemeinsamen Ziel“, waarvoor hij als voorbeeld geeft „das Weltall“ en waarvoor B e y s e n s het woord doelgemeenschap gebruikt.

Evenals de gemeenschap zou men deze eenheid van woonruimte en groep dan kunnen opvatten als een orde-eenheid, omdat juist het gemeenschappelijke geordende gebruik, dat de groep in haar woongebied nastreeft, den vorm verleent aan het geheel.

Uit het feit, dat groep en woonruimte een uiterlijke en geen innerlijke eenheid vormen, volgt dat deze eenheid ook kan worden verbroken, doordat de groep uit een gebied weg trekt en een nieuwe eenheid gaat vormen met het gebied, waar zij zich daarna vestigt.

Na al het voorgaande zou men tenslotte de sociale aardrijkskunde kunnen omschrijven als de wetenschap, die de verschijnselen, welke voortvloeien uit het handelen van de innerlijk volledige gemeenschap, dat gericht is op het gemeenschappelijk welzijn, wat zij in de relatie met haar woongebied tracht te bereiken, wil leeren kennen in hun ontstaan en onderlingen samenhang.

Deze bepaling is niet in tegenspraak met, noch een afwijking van de reeds in het eerste hoofdstuk genoemde definitie, zij is er de logische ontwikkeling van. Uitgangspunt blijft de relatie mensch-aarde, maar terwijl in de omschrijving in het eerste hoofdstuk genoemd, slechts werk-oorzaak, stof en vorm tot haar recht komen ¹⁾, krijgt in de zoo juist gegeven definitie ook de doel-oorzaak bij de bepaling van de sociaal geografische verschijnselen de plaats, waarop zij recht heeft, omdat zij, als de „causa causarum“, als de oorzaak der oorzaken, den band legt tusschen de verschijnselen in woonruimte en groep. Zoo doende heeft men eveneens de sociaal geografische verschijnselen in de groep, die in de voorloopige bepaling slechts vaag werden aangeduid, scherp omgrensd.

Op deze wijze verkrijgt men een werkelijk genetische definitie van de sociale aardrijkskunde, waarbij de uiterlijke eenheid van groep en woonruimte is bepaald uit haar natuurlijke oorzaken. B e y s e n s merkt over de genetische definitie het volgende op: „Dikwijls kan of moet men de dingen bepalen

1) Vgl. blz. 16.

naar een of ander natuurlijk opzicht. Men spreekt dan van *betrekkelijke* definities. Zóó kan men een ding bepalen:

1° uit zijn natuurlijke oorzaken. Men spreekt dan van een definitie-*a-priori*, van *causale* of *genetische* definitie. Zoo zijn alle chemische stof-bepalingen genetische definities, daar zij de verschillende stoffen qualificeeren naar of uit de samenstellende elementen. Zoo ook bepaalt men *causaal* de maan-eclips als de lichtverduistering, welke de maan ondergaat, doordat de aarde zich bevindt tusschen haar en de zon¹⁾."

Het is duidelijk, dat dit geheel van toepassing is op de zoo juist gegeven definitie van het verschijnselencomplex, dat de sociale aardrijkskunde bestudeert. De synthese heeft ons dus geleid tot een in alle opzichten gefundeerde omschrijving van ons vak.

Dit behoeft niet te verwonderen, wanneer men ziet, welke de dubbele beteekenis is van de definitie voor de wetenschap. „Immers zij is de basis, het uitgangspunt van iedere strikt wetenschappelijke demonstratie; zij is het centraliseerende middenpunt voor de synthese, waarin het geheel van iedere wetenschap bestaat. Maar vervolgens is zij ook het eindpunt of resultaat van het volledige wetenschappelijk onderzoek²⁾."

De moeilijkheid van de synthese bestaat echter niet alleen in het bewaren van het zoo noodige evenwicht tusschen woonruimte en groep, maar is ook gelegen in de uitgestrektheid van het studieterrein en in de ingewikkeldheid en subtiliteit der problemen. Het is daarom voor den sociaal geograaf absoluut noodzakelijk bij de bestudeering van de relatie mensch-aarde uit te gaan van kleine eenheden.

Hoe zal men hierbij tot een juiste begrenzing komen? Met andere woorden, hoe verkrijgt men een aannemelijke indeeling van het totaal, voor een vruchtbare analyse en synthese?

Na al het voorgaande kan men hierover kort zijn. Waar gebleken is de overwegende beteekenis van de groep als het actieve element, ligt het voor de hand, dat men de afronding voor de detailstudie niet moet zoeken in het landschap, maar in de groep.

Langen tijd heeft het natuurlandschap als indeelingsprincipe gegolden. Het beteekent een stap vooruit, als hiervoor het

1) Beysens, *Logica*, ³ 1923, blz. 302.

2) idem idem blz. 300/301.

kultuurlandschap in de plaats wordt gesteld, maar ook dit is voor een afgeronde behandeling niet te gebruiken, omdat dit slechts de vorm is, die door het doelgerichte streven van de groep is ontstaan.

Het landschap kan niet het uitgangspunt vormen, omdat de groep het bewegelijke element is. Bij niet-sedentaire volken valt dit onmiddellijk op.

Uitgangspunt zal dus de groep moeten zijn. Iedere innerlijk volledige gemeenschap kan als zoodanig dienen, kan als eenheid worden bestudeerd. Uit den aard der zaak zal men gewoonlijk eerst de kleinere groepen nemen.

De wijze van afronding zal heel vaak verschillen. Bij de natuurvolken zal dit dikwijls plaats hebben op grond van genealogische verbanden, de marga e.d. Bij cultuurvolken zal vaak het staatsverband of een onderdeel daarvan beslissend zijn. Veel zal hierbij van den onderzoeker afhangen en van zijn inzicht in den samenhang van de door hem onderzochte groep.

Het eenvoudigste is het natuurlijk, wanneer de te onderzoeken groep een ook in het landschap duidelijk begrensde gebied bewoont, vandaar dat Brunhes komt tot de opmerking „quatre types d'îles ou d'îlots d'humanité semblent prédestinés à notre observation, je veux dire:

les îles de la mer;

les oasis qui sont les „îles humaines" du désert;

les „îles humaines" ou „oasis" peuplées de la grande forêt boréale ou équatoriale;

et les hautes vallées fermées des régions montagneuses qui sont encore des „îles humaines" ou „oasis" isolées dans la haute montagne¹⁾."

Deze „îles humaines" vormen echter maar een verdwijnend klein onderdeel van het te bestudeeren geheel.

Vaak zal de ideale afronding niet te bereiken zijn. Zoo neemt men in Nederland soms gemeenten of groepen van gemeenten, al was het alleen maar terwille van het beschikbare cijfermateriaal. Deze indeeling is echter lang niet altijd in overeenstemming met de binnen de groep gegroeide verhoudingen. Talloos zijn de voorbeelden hiervan in ons land. Van Wijk stelt het onder andere voor het sierteeltcentrum Boskoop duidelijk in het licht²⁾. De vele gemeentegrenswijzigingen van de laatste

1) Brunhes, La géographie humaine, I, 3 1925, p. 67.

2) Van Wijk, Het sierteeltcentrum Boskoop, 1941.

jaren zijn alle meer of minder geslaagde pogingen om in dezen toestand verbetering te brengen. Bij een juiste „gemeentelijke indeeling, die beantwoordt aan de jongste omvormingen, welke zich op het gebied der productie, d.i. in het welvaartsstreven voltrokken hebben” en die dan gepaard zou moeten gaan met „een volledig herstel van „het bestuur der eigen huishouding”¹⁾”, zouden de gemeenten haar eigenlijke taak in ons volksleven eerst naar behooren kunnen vervullen. Zij zouden dan de werkelijk innerlijk volledige gemeenschappen zijn, die in den Nederlandschen staat tot een uiterlijk volledige gemeenschap zouden zijn geworden. Deze gemeenten zouden voor den sociaal geograaf de ideale afronding beteekenen voor zijn onderzoek.

De synthese van verschillende innerlijk volledige, maar uiterlijk onvolledige groepen zal bij de cultuurvolken noodzakelijk uitloopen op den staat als indeelingsprincipe, omdat hij de innerlijk en tevens uiterlijk volledige gemeenschap is. Dit lijkt het oprakelen van een reeds lang overwonnen standpunt, toch is het een logisch gevolg van de verdieping van het inzicht in de relatie mensch-aarde. Maar het kan zijn, dat deze synthese niet gewenscht is. Veel zal hierbij afhangen van de juistheid en de sterkte van het staatsverband, van de vraag of de onderhavige staat een werkelijke orde-eenheid is of dat men hem nauwelijks als zoodanig kan beschouwen.

Een nog verder gaande synthese, die tot grootere geheelen komt dan de afzonderlijke staten, lijkt in het algemeen niet gewenscht, omdat daarbij van een werkelijke gemeenschap niet meer gesproken kan worden²⁾, tenzij men deze synthese zou willen geven als een voorbereiding om tot grootere eenheden te komen, die dan ook werkelijk wetenschappelijk verantwoord zouden zijn. Deze grootere eenheden zouden dan ook weer orde-eenheden zijn, gebaseerd op de vrije medewerking van de haar samenstellende staten. De Vereenigde Staten van Noord-Amerika en de Unie van Zuid-Afrikaansche Republieken zijn hiervan voorbeelden.

De sociaal geografische eenheden, of zij nu groot zijn of klein, staan — bijna overbodig dit te zeggen — alle met elkan-

1) Van Vuuren, Het onderzoek naar en de bevordering van de welvaart eener stad, 1940. No. 12 van de punten van behandeling.

2) Vgl. blz. 25.

der in verbinding. Voor de uiterlijk onvolledige gemeenschap volgt dit uit haar wezen zelf, maar ook de uiterlijk volledige gemeenschappen onderhouden talrijke betrekkingen met elkaar, betrekkingen zoowel op materieel als ook op geestelijk gebied. Het verkeer in den meest uitgebreiden zin is het gevolg van dit allerwege bestaande contact. Sommige uiterlijk volledige gemeenschappen strekken haar werkzaamheid ver buiten de grenzen van haar eigenlijk woongebied uit, andere daarentegen blijven in hoofdzaak tot haar eigen woonruimte beperkt.

De synthese zou dan ook niet af zijn, wanneer men de innerlijk volledige gemeenschap, die men bestudeert, zou willen begrijpen en doen kennen als een naar buiten onbeweeglijk iets.

Maar ook innerlijk mag men de groep niet als onbewogen beschouwen. In de voorgaande hoofdstukken was reeds herhaaldelijk gelegenheid er op te wijzen, hoe veranderingen in de mogelijkheden en/of de doelstelling van de groep, wijzigingen in het gebruik van de woonruimte kunnen meebrengen en ook hoe een bewust gewilde wijziging in het woongebied een verandering in de structuur, de ontwikkeling of de doelstelling van de groep noodzakelijk kan maken. Zooals reeds werd opgemerkt, is dit laatste geen geografisch determinisme, maar een gevolg van het vrije, doelbewuste handelen van de groep.

Eveneens kunnen niet gewilde wijzigingen in de woonruimte veranderingen in de groep met zich meebrengen. De positieve niveauveranderingen in het begin onzer jaartelling brachten de bewoners van de lage landen van Nederland tot terpenbouw en daardoor tot verandering in hun bestaansvorm. Vulkanische uitbarstingen kunnen ook een wijziging van de levenswijze van de getroffen groep met zich mede brengen. Maar ook hier is geen sprake van gedetermineerd zijn door het gebied, omdat de groep voor deze nieuwe opgave gesteld, bewust een oplossing kiest ofwel niet kiest en wegtrekt, wanneer de ontstane moeilijkheden te groot zijn. Vandaar dat wijzigingen in de woonruimte dikwijls niet direct veranderingen zullen meebrengen in de groep, noch dat veranderingen in de groep onmiddellijk gevolgen hebben voor het woongebied. Dit kan soms jaren duren met als gevolg meer of minder groote spanningen. Naarmate de groep en het door haar ingenomen gebied beter op elkaar zijn afgestemd, zullen deze spanningen geringer zijn, dit eischt echter tijd en gewoonlijk zelfs veel tijd. „Het is een feit, dat in de laatste tientallen jaren onder den druk van de

omstandigheden de veranderingen van bestaanswijze steeds sneller zijn gegaan, soms veel te snel, zoodat ze inplaats van een vooruitgang een achteruitgang hebben beteekend voor de menschengroep, die hen invoerde. Dat is anderdeels hieruit te verklaren, dat het den modernen mensch aan de noodige rust ontbreekt, om langs wegen van geleidelijkheid een „genre de vie” te zoeken, dat èn bij hem èn bij zijn woongebied past. En toch is slechts op die manier het noodzakelijke evenwicht te bereiken ¹⁾.”

Geheel verdwijnen zullen de spanningen echter nooit, omdat beide termen van de relatie mensch-aarde aan veranderingen onderhevig zijn. Hierbij is de groep wel de felst bewogene in alle opzichten, maar ook de aarde ondergaat wijzigingen buiten het ingrijpen van den mensch om, zooals wij reeds zagen.

De sociaal geografische verschijnselen vinden hun uitgangspunt in het handelen van de groep, in het leven dus en als zoodanig zijn zij noodzakelijk in beweging. De lichamelijke zoowel als de geestelijke groei van de innerlijk volledige gemeenschap doen hierop hun invloed gelden. Het zijn dus „de toename van het aantal” en „de opstijging van den geest” — om uitdrukkingen van *V a n V u r e n* te gebruiken — die de voortdurende wijzigingen veroorzaken in het sociaal geografische verschijnselencomplex en dit niet alleen binnen een bepaalde groep, maar ook tusschen de verschillende groepen onderling.

Dit vormt het dynamische in de sociale aardrijkskunde, waaruit volgt, dat men den toestand op een gegeven oogenblik nooit als iets blijvends mag beschouwen en dus bij de synthese niet bij deze „moment”-opname zal mogen blijven staan, maar zoo mogelijk de richting zal moeten aangeven, waarin de ontwikkeling te verwachten is. Een wetenschappelijk verantwoord toekomstbeeld is onderdeel van een goede synthese. De zoo opgevatte synthese vormt den grondslag voor de sociale aardrijkskunde als practische wetenschap, waarop in het volgende hoofdstuk nader zal worden ingegaan.

Een dergelijk wetenschappelijk verantwoord toekomstbeeld is echter alleen mogelijk, wanneer de sociale aardrijkskunde

1) *V a n Z u y l e n*, Denkbeelden over de sociale geografie, Tijdschrift voor Economische Geographie, 1941, blz. 136.

geheel haar taak als wetenschap probeert te vervullen en tracht te komen tot het opstellen van wetten en regels. „De natuurlijke taak der wetenschap is . . . te trachten het noodzakelijke . . . in de betrekkelikheden te bepalen en te omlijnen, m.a.w. te zoeken naar de *wetten*, die voor grootere of kleinere groepen gelden. In die gevallen of op dat gebied, waar óf geen natuurwettelijkheid bestaat óf met onze middelen niet of nog niet te vinden is, kan natuurlijk dit ideaal niet of nog niet worden bereikt. Dáár kunnen en moeten wij ons wel tevreden stellen met de formuleering van *normen*, die ons gedrag zullen besturen en ons als waardemaatstaf kunnen dienen, of met het vaststellen van *regels* of regelmatigigheden van gebeuren in de physische en psychische orde. Onder zekere voorwaarden kunnen wij deze laatste dan voorloopig en hypothetisch als wetten behandelen ¹⁾.”

Waar in de sociale aardrijkskunde de activiteit van den mensch de bewerkende oorzaak is, terwijl dit handelen zooals wij zagen een vrij handelen is, zal van wetten geen sprake kunnen zijn, hoogstens van regelmatigheden in het onderlinge verband der verschijnselen. Hieraan zijn wij nog lang niet toe, aangezien wij eerst in het begin van de analyse zijn. Wanneer het echter eenmaal zoo ver is, zal men uiterst voorzichtig te werk moeten gaan om niet weer te vervallen in het geografische determinisme of te belanden bij den „homo geographicus”. Maar de voetangels en klemmen op dit terrein mogen toch geen reden zijn er geheel van af te zien. Hier ligt het groote gevaar van de critiek van Febvre, hoe gezond overigens ook ²⁾. Het is volkomen waar, dat geen twee menschelijke verschijnselen gelijk zijn, maar zij hebben wel gemeenschappelijks in zich. „Ware wilsvrijheid een kunnen handelen zonder motieven, dan zou iedere „berekening” omtrent menschelijk handelen falen. Maar vrijheid is zelfbepaling op redelijke gronden, en dit is voldoende om een zodanige regelmaat te kunnen vastleggen, dat men van „wetmatigheid” kan spreken ³⁾.”

En hiermede zijn wij dan aan het einde van de beschouwingen over de synthese, waaraan tenslotte nog moet worden toe-

1) Beysens, *Logica*, ³ 1923, blz. 284/285.

2) Febvre, *La terre et l'évolution humaine*, 1922.

3) Hoogveld, *Inleiding tot de Wijsbegeerte*, I, ² 1939, blz. 235.

gevoegd een antwoord op de vraag of de sociale aardrijkskunde, zooals deze in het voorgaande werd besproken, nu ook inderdaad aanspraak kan maken op den naam van wetenschap.

Aristoteles onderscheidt namelijk drie soorten van kennis, welke Van den Berg als volgt aangeeft: „ervaring is kennis van afzonderlijke gevallen, die nòch algemeen nòch noodzakelijk zijn; kunde is kennis van regels en wetmatigheden, die wel algemeen, maar niet absoluut noodzakelijk zijn. Stricte wetenschap gaat echter over algemene en noodzakelijke dingen (necessaria): ze is kennis, die zoowel algemeen als noodzakelijk is¹⁾.” „Kunde is dus algemene kennis van het individueel-wisselvallige; wetenschap daarentegen kennis van het algemeen-noodzakelijke²⁾.”

„Volgens Aristoteles hebben we dus stricte wetenschap eigenlijk alleen daar, waar kennis is van het algemene en noodzakelijke, wijl alleen hieromtrent absoluut zekere oorzaken-kennis mogelijk is. In dezen engeren zin zou dan enkel wijsgerige en mathematische kennis echte wetenschap zijn.

Maar het wetenschapsbegrip in ruimeren zin omvatte van ouds ook de vakkunde of ervarings-„wetenschap”, die later zelfs als „de” wetenschap bij uitstek werd beschouwd Onder invloed van dit „scientisme” ging men nu het wetenschapsbegrip bij voorkeur toepassen op wat Aristoteles liever en mogelijk scherper „vakkunde” zou hebben genoemd.

Een laatste uitbreiding kreeg dit wetenschapsbegrip, toen men het ook nog ging toepassen op kennis van individuele en concrete gevallen, welke Aristoteles tot de ervarings-kennis zou rekenen³⁾.”

Past men deze onderscheidingen nu toe op ons vak, dan behoort de zuivere aardbeschrijving, wat de letterlijke vertaling van geografie is, tot de ervaringskennis, de sociale aardrijkskunde zooals deze in de voorgaande hoofdstukken is uiteengezet tot de kunde. Om deze reden is dan ook steeds gesproken van sociale aardrijkskunde. In de termen sociaal aardrijkskundige en sociaal aardrijkskundig werd dit niet doorgevoerd, omdat het zulke leelijke woordconstructies zijn. Hiervoor wer-

1) Van den Berg, Logica, I, Inleiding, 1940, blz. 9/10.
 2) idem idem idem blz. 10.
 3) idem idem idem blz. 10/11.

den daarom steeds sociaal geograaf en sociaal geografisch gebruikt.

Zoo kunnen wij dus, ook al is de sociale aardrijkskunde geen stricte wetenschap, maar kunde in den zin van Aristoteles, ons vak volkomen terecht een wetenschap noemen, als wij ons maar bewust zijn, wat wij hieronder, in het licht van de Aristotelische onderscheidingen, hebben te verstaan.

VI. DE SOCIALE AARDRIJKSKUNDE ALS PRACTISCHE WETENSCHAP.

In de voorgaande hoofdstukken is gepoogd de sociaal geografische verschijnselen te leeren kennen door een antwoord te zoeken op de vragen naar hun ontstaan en onderlingen samenhang.

Men kan echter ook een geheel andere beschouwingwijze toepassen. Uitgaande van het doel, dat de groep zich stelt of behoort te stellen in haar woongebied, kan men op wetenschappelijke gronden de middelen aangeven om dit te bereiken.

Het eerste is de probleemstelling van de speculatieve of theoretische, ook wel zijns-wetenschappen genoemd, het tweede die van de praktische wetenschappen. Hoogveld geeft van beide de volgende omschrijving: „Bij de beschouwende staat ons verstand voor gegevens om er zin en samenhang van te achterhalen. Deze zijns-wetenschap bespreken we tot dusverre.

Bij deze tweede groep van wetenschap ¹⁾, is het niet te doen om in het zijnde de logos te speuren, maar om de rede, die in ons leeft, als scheppend element te benutten, om ons zelf en de stof rondom ons te modeleeren naar onze idealiteit. Uitgangspunt, dus beginsel, is daarbij altijd: een doel ²⁾.”

De sociale aardrijkskunde draagt in dit opzicht een gemengd karakter en behoort als zoodanig tot wat de Ouden de *scientiae mediae*, de middenwetenschappen, noemden. Hoogveld „zou die naam ook willen geven aan een reeks wetenschappen, welke kunnen worden samengevat onder de naam cultuurwetenschappen. Hun object immers is eenerzijds ontisch van aard, zij vallen dus onder de speculatieve wetenschap, maar anderzijds is dat object ontstaan juist door menselijk handelen en wel door een handelen, dat gericht werd door menselijke doelstelling, al was daarbij ook een bepaalde graad van gebondenheid aan de natuur aanwezig, die dus ook in het onderzoek dient betrokken te worden ³⁾.”

Deze omschrijving past volkomen op de sociale aardrijks-

1) N.l. bij de praktische wetenschappen.

2) Hoogveld, Inleiding tot de wijsbegeerte, I, ² 1939, blz. 223.

3) idem idem blz. 168.

kunde. Van Vuuren noemt haar een concrete wetenschap waar hij zegt: „Het is juist, dat de sociale geografie een concrete wetenschap is, die niet exact is, maar concreet, dat wil zeggen: in het midden van het leven staand ¹⁾.” Hiermede wordt dus bedoeld een wetenschap, die gericht is op de praktijk van het leven.

Welke taak kan in dit opzicht aan de sociale aardrijkskunde worden toegewezen?

„Wanneer er sprake is van practische wetenschap in stricte zin, dan wordt dus steeds bedoeld *een weten, dat geordend wordt op een doen*. Het gaat over *kennen*, niet over het doen d.w.z. het *stellen* van daden. Maar men wil *kennen* en wel *inzien*, hoe daden *behoren* te zijn en waarom ze zo *behoren* te zijn. En dit *kennen* kan men *nastreven*, omdat men zelf ook een daad juist wil *stellen* of omdat men *alleen op kennis uit is* ²⁾.”

Uitgaande dus van een doel, dat de groep zich in verband met haar woongebied stelt of wel uitgaande van een doel, dat wenschelijk of behoorlijk is, ook al zou de doelstelling in de groep dit misschien niet zijn, kan de sociaal geograaf, na een ernstig onderzoek van de gegevens betreffende de relatie groepgebied, op wetenschappelijke gronden aangeven, hoe gehandeld behoort te worden ter bereiking van dat doel.

Hierbij kan men verschillende groepen van gevallen onderscheiden.

A. Het geven van richtlijnen voor de occupatie

a. bij het in gebruik nemen van een totaal nieuw gebied. Een mooi voorbeeld hiervoor vormen de uitgewerkte plannen voor de verschillende Zuiderzeepolders. Helaas is het aandeel der sociaal-geografen hierin gering geweest. Ook de geleide kolonisatiepogingen der Indo-Europeanen op Zuid-Sumatra en Nieuw-Guinea en de geheel door het Gouvernement geregelde kolonisatie van Javanen behooren voor het voornaamste gedeelte tot de practische sociale aardrijkskunde, ook al heeft daar ook geen enkele geograaf de hand in gehad.

b. bij het verder ingrijpen, dus bij het intenser gebruik maken van het woongebied als gevolg van groeiende behoeften van een uiterlijk onvolledige groep. Als voorbeeld hiervan kunnen genoemd worden de verschillende streekplannen, bestemmings-

1) Van Vuuren, Het onderzoek naar en de bevordering van de welvaart eener stad, 1940, blz. 59.

2) Hoogveld, Inleiding tot de wijsbegeerte, I, ² 1939, blz. 226.

plannen en welvaartsrapporten, waarin het aandeel der sociaal geografen, wat ons land betreft, gelukkig grooter is. Uit deze opmerking mag niet worden afgeleid, dat de sociale aardrijkskunde geheel dit werk aan zich zou willen trekken, uit wat volgt zal dit nog voldoende blijken.

c. bij het ordenen van daden, die niet meer voor de kleinere groepen alleen van beteekenis zijn. Omdat, zooals reeds uiteengezet werd, de uiterlijk onvolledige groep deel is van een grooter geheel, moet met dit deel-zijn rekening worden gehouden, ook ten opzichte van het gebruik van de woonruimte, aangezien dit diep kan ingrijpen in de belangen van de andere deelen. Het Nationale Plan moet hiervan de uitdrukking worden.

Geheel dit terrein van de geografische ordening is uitvoerig behandeld in het proefschrift van *Verstege*. Wat het aandeel van de sociale aardrijkskunde hierin betreft, kan hij aan het einde van zijn beschouwingen gelukkig het volgende constateeren: „Uit de literatuur der verschillende landen komt een groote verscheidenheid naar voren in opvattingen omtrent het wetenschappelijk karakter van het vooronderzoek en van deze ordening. Toch is een bepaalde richting in de ontwikkeling dezer denkbeelden duidelijk te onderkennen: de band met de geografische wetenschap wordt steeds nauwer aangehaald¹⁾.”

Het terrein, waarop de sociale aardrijkskunde als practische wetenschap haar beteekenis heeft, is echter nog uitgebreider.

B. Het helpen van een groep om een beter gebruik te maken van haar woongebied.

Zoo kan men het geven van bovenstaande richtlijnen ook opvatten, maar hier wordt meer in het bijzonder bedoeld het opvoeren van het kunnen van de groep of wel het stimuleeren van haar doen. Want het niet gebruiken van alle mogelijkheden van een gebied, soms zelfs niettegenstaande de nood dringt, bijvoorbeeld door bevolkingsaanwas, kan zeer verschillende oorzaken hebben.

a. De woonruimte heeft meer mogelijkheden, maar het kunnen van de groep reikt niet verder.

Voorbeelden hiervan zijn in overvloed te vinden in verschillende streken van Nederlandsch-Indië. Eigenlijk overal in dit gebied blijft het gebruik, dat de inheemsche bevolking van

1) *Verstege*, Geografie, regionaal onderzoek en geografische ordening, 1942, blz. 107.

haar woonruimte maakt, beneden de mogelijkheden, de dichtbevolkte sawahstreken op Java en Bali uitgezonderd. Voor het hoog ontwikkelde Nederland zijn geen voorbeelden hiervan aan te wijzen, voor zóover het de thans gekende capaciteit van het gebied betreft. Als hier niet alle mogelijkheden worden gebruikt, is het niet omdat de Nederlandsche gemeenschap het niet kan, maar het eenvoudig om een of andere reden niet wil. Beschouwt men daarentegen de innerlijk volledige groepen binnen de Nederlandsche groep in haar geheel, dan zijn er wel voorbeelden te noemen. Zoo was bijvoorbeeld de ontwikkeling van het mijngebied niet mogelijk geweest, wanneer dit door de bewoners van Zuid-Limburg alleen had moeten geschieden. Hetzelfde geldt onder andere voor de zoutontginning bij Boekeloo en voor de hoogovenbedrijven van Velsen. Ook de hoogontwikkelde landbouw is een prestatie van de geheele Nederlandsche groep. De landbouwgebieden afzonderlijk hebben hierdoor juist de hoogte kunnen bereiken, waarop zij staan.

b. De woonruimte heeft meer mogelijkheden in zich en ook het kunnen van de groep is voldoende, om hiervan een intenser gebruik te maken, maar de groep doet het niet

1. uit economische overwegingen. Zoo is in verschillende streken van Nederlandsch-Indië de bevolking wel in staat rijst op sawah's te verbouwen, maar zij blijft den ladangbouw uitoefenen, omdat aan den meer intensieven sawah-bouw geen behoefte bestaat. In „Daar wèrd wat groots verricht" wordt in verband met de landbouwvoorlichting het volgende opgemerkt: „Langzamerhand is bij dat onderzoek wel gebleken, dat de inheemsche landbouw meestal goed is aangepast aan de omstandigheden, die de natuur en de economische factoren hem bieden ¹⁾."

De bevolking van Zuid-Sumatra levert in dit opzicht merkwaaardige staaltjes van economisch inzicht.

Is dit nu niet in tegenspraak met wat zoojuist onder a. over den inheemschen landbouw werd gezegd? Wat V i n k in zijn artikel op de geciteerde opmerking laat volgen, kan ook hier als antwoord dienen: „Dat wil niet zeggen, dat voorlichting dus overbodig zou zijn; integendeel, de landbouwer heeft getoond intelligent genoeg te zijn om iets goeds te maken, dat voor zijn omstandigheden past; de voorlichting beschikt echter

1) V i n k, De inheemsche landbouw, in: Daar wèrd wat groots verricht, 1941, blz. 366.

over ervaring over een veel grooter gebied dan de landbouwer en over de in studiewerken uitgekristalliseerde ervaring op veld en in laboratorium van werkers over de geheele wereld. Bovendien staat de landbouwer bij iedere ingrijpende verandering in de omstandigheden voor een probleem, dat hij veelal op den duur wel kan oplossen, maar waarbij de landbouwvoorlichter die oplossing meestal zeer kan versnellen of verbeteren ¹⁾."

Een Nederlandsch voorbeeld heeft men onder andere in het niet sneller vergraven van de hooge venen in Drenthe ²⁾.

2. uit religieuze overwegingen. Hiervan ondervindt onder meer de inheemsche landbouw in Nederlandsch-Indië in meerdere of mindere mate den invloed. V i n k schrijft: „Terwijl de boer in West-Europa, binnen de grenzen die de overheid hem stelt, vrij is te beschikken over zijn grond, arbeid en kapitaal, is de boer in vele streken van den Archipel sterk gebonden aan wat de gemeenschap waarin hij leeft, hetzij stam, familie of dorp, door gewoonterecht voorschrijft. De religieuze opvattingen maken, dat die gemeenschap de taak heeft te zorgen voor magisch evenwicht in haar gebied, of voor een goede verhouding tot de geesten. Omdat het landbouwbedrijf in sterke mate dat evenwicht en die verhouding verstoort, daar het steeds werkt met den magisch zeer krachtigen grond en voortdurend de verblijfplaats der geesten aantast, moet de gemeenschap wel grooten invloed op het landbouwbedrijf hebben. Voortdurend moet zij offers eischen en bepaalde handelingen in, naar haar oordeel, critieke tijden verbieden ³⁾."

Een ander voorbeeld is het ontbreken van de varkenshouderij bij de Mohammedaansche bevolking van Java. De groote varkensfokkerijen in het Krawangsche zijn in handen van Chineezen, terwijl er tevens een belangrijke invoer van varkens plaats heeft vanuit het niet-Mohammedaansche Bali.

Voorbeelden hiervan voor Nederland vindt men in het stilzetten van kippenbroedmachines op Zondag op de Veluwe en het niet voederen van vooral kleinvee op dien dag. Trouwens het geheele stilleggen van het landbouwbedrijf op Zondag kan men ter illustratie gebruiken, daar deze Zondagsrust

1) V i n k, De inheemsche landbouw, in: Daar wèrd wat groots verricht, 1941, blz. 366.

2) Vergelijk hiervoor o.a. V i s s c h e r, Emmen en Zuid-Oost Drenthe, 1940, blz. 188.

3) V i n k, De inheemsche landbouw, in: Daar wèrd wat groots verricht, 1941, blz. 357/358.

uit landbouwtechnisch oogpunt lang niet altijd verantwoord is. Dit is bijvoorbeeld niet het geval, wanneer het zaad den grond in moet, als het welig tierend onkruid dringend roept om wieders, als de oogst gemaaid moet worden en iedere dag mooi weer er één is, als het land geploegd moet laat in den herfst of in het begin van den winter en ieder zich afvraagt: kom ik nog klaar vóór de vorst? Hoe belangrijk dit laatste is, volgt uit het vóór den oorlog dag en nacht doorploegen met behulp van groote schijnwerpers op de tractoren. Dit gebeurde onder andere in den Wieringermeerpolder en ook op Noord-Beveland.

3. tengevolge van traditie en erfrecht. Hiervoor kan ook het aan de gemeenschap gebonden landbouwbedrijf van de inheemsche bevolkingsgroepen van Nederlandsch-Indië worden aangehaald. Voor Nederland is het verzet te noemen, dat in verschillende streken bestaat tegen de ruilverkaveling, onder andere in Staphorst.

4. uit welke andere overweging dan ook, die dit bepaalde doel van een intensiever gebruik van de woonruimte niet begerenswaard doet zijn. Hieronder valt onder meer het reeds gegeven voorbeeld van de Scholten in de Graafschap¹⁾.

C. Tenslotte kunnen er ook werkelijk verkeerde toestanden bestaan bij het gebruik van de woonruimte.

In de meeste gevallen zal het hierbij gaan om een verkeerde instelling van de groep en daarom is het van belang hier nogmaals te wijzen op het reeds gemaakte onderscheid in de doelstellingen.

a. De keuze van de middelen ter bereiking van een overigens goed doel kan verkeerd zijn. De geboortebeperving ter verhooging van het welvaartspeil is hiervan een zeer belangrijk en tevens droevig voorbeeld. Herhaaldelijk heeft Van Vuuren hertegen gewaarschuwd, nu onlangs nog in de volgende bewoordingen: „Ieder volk, dat de breede onderlaag gaat missen, die de basis van zijn leeftijds-pyramide behoort te vormen, gaat achteruit in vitaliteit, in levensmoed en levensblijheid, wijl het de verantwoordelijkheid voor het leven afwijst door geboortebeperving. Telkens wanneer door de schuld van de menschen zelve, de economische toestanden zoo ellendig waren geworden, dat nauwelijks een uitweg werd gezien, omdat men vergat dat de productie de eenige bron van welvaart was,

1) Vgl. blz. 50.

heeft de menschheid getracht de oorzaak van die ellende niet te zoeken in eigen maatschappelijke fouten, maar in de toename van het aantal Slechts een volk, dat de verantwoordelijkheid voor het leven met opgewektheid aanvaardt zal zich in de toekomst kunnen handhaven. De toename van het aantal blijft de stimuleerende kracht, die de menselijke geest steeds opnieuw tot inspanning weet te brengen, om door uitvindingen en technische vervolmaking der productiemiddelen, zoowel de grenzen die de natuur stelt te verruimen, als de spanningen binnen het sociale systeem op te lossen¹⁾."

Een voorbeeld op een geheel ander gebied geeft De Bruyne in: De Ronde Venen, waar hij uiteenzet hoe het waterschap Groot-Mijdrecht een onvoltooid werk moest overnemen, omdat bij de droogmakingswerkzaamheden het winstbejag te zeer op den voorgrond was getreden²⁾.

b. Veel vaker zal de doelstelling als zoodanig al fout zijn. Dikwijls zal men kunnen constateeren, dat door de wijze waarop het gebied wordt gebruikt de eene of andere groep van menschen uit de gemeenschap te kort komt, dat het eene deel zijn behoeften op onevenredig veel betere wijze kan bevredigen dan een ander gedeelte.

Tallooze voorbeelden hiervoor zijn te vinden, wanneer men zich begeeft op het terrein van grondbezit en grondgebruik, pachtverhoudingen, uitwonende eigenaren en dergelijke. Het Rapport betreffende de Maasgemeenten geeft een uitvoerige analyse van dergelijke toestanden in de telkenmale door de Maas overstroomde streken.

De geheele grondpolitiek van het Nederlandsch-Indische Gouvernement, die de bescherming van de inheemsche — dat is de economisch veel zwakkere — groep ten doel heeft, is een poging om deze problemen tot een goede oplossing te brengen. Zoo heeft men ook de maatregelen te zien, die de verdeeling van het irrigatiewater regelen tusschen den inheemschen sawahbouw en de Europeesche suikerondernemingen in bijvoorbeeld de Vorstenlanden.

Een ander zeer belangrijk verschijnsel, dat wijst op verkeerde toestanden in het gebruik van de woonruimte, is de verhouding stad-platteland met de daarmede samenhangende tegenstelling tusschen de landarbeiders- en de fabrieksarbeiders.

1) Van Vuuren, De voortplanting van geographisch standpunt gezien. Sociaal Geographische Mededeelingen, 1942, blz. 190.

2) De Bruyne, De Ronde Venen, 1939, blz. 46/47.

dersloonen, zooals die herhaaldelijk door Van Vuuren zijn belicht en waarop in een ander verband reeds is gewezen¹⁾.

Uit de gegeven voorbeelden, die terwille van de duidelijkheid eenigszins werden gegroepeerd, maar die natuurlijk in elkaar overloopen — voor scherpe grenzen is dit alles veel te gecompliceerd — blijkt wel hoe veelzijdig de problemen zijn, die om een oplossing vragen en hoe verschillend dus ook de middelen ter verbetering zullen moeten zijn.

Het zwaartepunt hiervan zal echter wel altijd in de groep komen te liggen, behalve in de gevallen A. Bij B. blijkt, dat het voor het bereiken van het doel zal neerkomen op een omvormen van de groep, in welk onderdeel dan ook. Het kan bijvoorbeeld in bepaalde gevallen duidelijk zijn, dat men moet stimuleeren door onderwijs, dus door het opvoeren van het geestelijke niveau. Hiervoor zijn voorbeelden te over aan te wijzen in Nederland, zoowel als in Nederlandsch-Indië. Geheel de landbouwvoorlichting is hierop ingesteld. Ook door het beschikbaarstellen van geldmiddelen of crediet, van landbouwwerktuigen, kunstmest e.d., door het bouwen van irrigatiewerken, het aanleggen van wegen, enz. kan de groep worden geholpen. Men zal zich hierbij echter moeten wachten voor al te veel regelen, maar eerst rustig moeten aanzien of en hoe de groep van de haar geboden hulpmiddelen gebruik maakt. Dit is de juiste houding, die blijkt te berusten op sociaal geografische overwegingen, die immers duidelijk hebben aange-toond op welke wijze de groep, als een moreele orde-eenheid, strevend naar een bepaald doel, in contact treedt met haar woongebied. Zoo merkt Van Dijk op bij een vergelijking van de mogelijkheden om een bevolking tot groter activiteit te brengen: „Overzien wij de genoemde mogelijkheden dan constateeren wij dat het ideaal van een goede ontwikkeling is een blijvende, in de geest van de bevolking opgenomen, verandering te bereiken en de bevolking niet passief bij een economische vooruitgang te betrekken, maar haar gevoel voor economische dingen te versterken. Uit zedelijk oogpunt bekeken staat ontwikkeling als methode bovenaan, omdat ze gebaseerd is op een vrijwillige medewerking²⁾.”

Bij C. zijn de uitingen verkeerd, omdat het uitgangspunt fout is. Het is dan juist de taak van de sociale aardrijkskunde de

1) Vgl. blz. 34.

2) Van Dijk, Landschapsbedrijven als middel tot opheffing van onontwikkelde streken in Nederlandsch-Indië, 1942, blz. 57.

eigenlijke oorzaak op te sporen. Vaak zullen de verkeerde toestanden blijken te liggen aan wanverhoudingen in de groep, aan gebrek aan samenwerking, aan gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel, enz. wat uit de gegeven voorbeelden wel al duidelijk is geworden. In deze gevallen zullen de aan te wenden middelen ter verbetering zoowel gericht moeten zijn op den toestand in het woongebied alsook op de verhoudingen binnen de groep. Dit is bij de gevallen B. ook wel zoo, maar toch niet in denzelfden zin, omdat het bij B. meer zal gaan om invloed uit te oefenen op het kunnen van de groep en bij C. meer om de doelstelling daarvan.

De groote beteekenis van de sociale aardrijkskunde voor de oplossing van al deze problemen ligt in het feit, dat zij als zeer belangrijke beginselen naar voren brengt:

1e. dat de relatie mensch-aarde wortelt in woonruimte en groep, zoodat ingrijpen ten aanzien van de eene gevolgen kan, en in vele gevallen ook zal hebben voor de andere.

2e. dat hierbij echter nimmer vergeten mag worden, dat deze werking steeds indirect is, omdat zij loopt over het handelen van de groep als werk-oorzaak. Deze groep is als het ware met verstand en vrijen wil begaafd en zal dus nooit automatisch reageeren¹⁾.

Uit het eerste punt volgt, dat wil men in de hiervoor aangeduide gevallen helpen, opheffen, losmaken uit bepaalde bindingen, misstanden opruimen, om zoodoende de groep tot een grootere en beter geordende activiteit ten aanzien van haar woongebied te brengen, men hierbij zeer voorzichtig te werk zal moeten gaan. Men zal ernstig moeten overwegen of, vooral in de gevallen B, ingrijpen wel gewenscht is. Alle waarden zullen nauwkeurig tegen elkander moeten worden afgewogen en men zal er vooral zorg voor moeten dragen, dat er niet alleen met economische waarden rekening wordt gehouden.

Geen oogenblik zal uit het oog mogen worden verloren, dat het verschijnselencomplex, dat in direct verband staat met de relatie mensch-aarde, een *g e h e e l* vormt, zoodat wijziging van een onderdeel haar invloed heeft op de overige deelen, al was het alleen maar in den vorm van spanningen, die ontstaan. Gewoonlijk zullen de veranderingen echter dieper reiken en zal men dus uiterst bezonnen te werk moeten gaan, omdat in-

1) Vgl. blz. 35.

grijpen in het eene gedeelte onvoorziene gevolgen kan hebben voor een ander deel. Een zeer bekend Nederlandsch-Indisch voorbeeld is de sterke toeneming van de inheemsche bevolking op Java tengevolge van zeer juiste, echter met een geheel ander doel getroffen, overheidsmaatregelen. Een ander voorbeeld hiervoor levert het Rapport over de Bommelerwaard, waarin wordt gewezen op den achteruitgang van Zalt-Bommel als lokaal centrum, doordat Den Bosch in de laatste jaren zoo veel gemakkelijker te bereiken is, wat zeer nadeelige gevolgen heeft voor de kleine boeren uit de Bommelerwaard. De rapporteurs komen tot de volgende opmerking in dit verband: „Het gevolg is dat de verplaatsing van de markt naar den Bosch mede een factor is, die de achterlijkheid laat voortbestaan, omdat de boeren niet voldoende in aanraking komen met nieuwe denkbeelden en werkmethoden aangaande de landbouw¹⁾.”

Aangezien de sociale aardrijkskunde juist de betrekking mensch-aarde als het haar eigen terrein van studie heeft, kan zij er op wijzen, waar het ingrijpen in deze relatie verderstrekende gevolgen zal hebben. Zij kan waarschuwen, wanneer er niet-geografische waarden in het spel komen en het probleem dan voor verdere bestudeering aan andere wetenschappen overlaten, terwijl zij op haar eigen gebied de vraagstukken zelf ter hand neemt.

Uit de relatie mensch-aarde volgt echter ook, dat men bij het zoeken naar middelen ter verbetering van die betrekking niet bij het gebruik van het woongebied mag blijven staan, om hierop invloed uit te oefenen, maar dat men eveneens de groep in oogenschouw zal moeten nemen en zich de vraag zal moeten stellen: Welke verschijnselen in de groep doen deze toestanden in het woongebied ontstaan? Waar vinden de minder gewenschte verhoudingen in het woongebied haar aangrijppingspunt in de groep, in factoren, die het *kunnen* remmen of het *willen* richten in anderen zin? Men kan dan de middelen ter ordening van het woongebied aangeven, maar zal tevens verbeteringen moeten aanwijzen voor de groep, omdat de moeilijkheden in haar oorsprong moeten worden bestreden. Een gelijktijdig uitoefenen van invloed op beide zal dikwijls de beste oplossing zijn, omdat dan het een door het ander wordt ondersteund. Het is daarbij niet de taak van den sociaal geograaf

1) Rapport Bommelerwaard, 1942, blz. 74.

deze middelen volledig uit te werken, dit zal in de meeste gevallen op het terrein van anderen liggen, van bijvoorbeeld landbouwkundige, civiele en waterbouwkundige ingenieurs, economen, juristen, enz. Een vruchtbare samenwerking tusschen landbouwkundige ingenieurs en sociaal geografen is reeds tot stand gekomen, getuige de verschillende welvaartsrapporten, onder leiding van Van Vuren verschenen, waaraan zoowel Wageningers als ook Utrechtenaren hebben meegewerkt ¹⁾.

Uit het tweede hiervoor genoemde punt volgt, dat als men ingrijpt in de betrekking tusschen groep en woongebied op een wijze, die niet aangepast is aan wat er in de groep leeft, er oppervlakkig beschouwd misschien verandering kan intreden, maar dat dit dikwijls geen blijvende wijziging zal blijken te zijn, ofwel dat er misstanden ontstaan op een ander punt of ook dat de geheele maatregel geen gevolgen heeft door optredend verzet.

In dit verband zou men de verschillende pogingen van het Nederlandsch-Indische Gouvernement tot opheffing van de Indo-Europeesche bevolkingsgroep kunnen noemen. Allereerst denke men hierbij aan de uitgifte van kleine erfpachtperceelen voor een duur van 25 jaar, met de bedoeling den Indo-Europeaan tot klein landbouwer te maken. In het Indisch Verslag 1933 wordt hierover het volgende opgemerkt: „Zou het betrekkelijk groote gebruik, dat van deze landbouw-regeling is gemaakt, oogenschijnlijk duiden op daarmede verkregen gunstige resultaten, de feiten rechtvaardigen deze conclusie in het algemeen zeker niet; integendeel, allerwegen wordt er over geklaagd, dat de perceelen, veelal door de rechthebbenden in deelbouw worden uitgegeven aan Inlanders, zoodat er van eene zelfstandige uitoefening door de erfpachters van een boerenbedrijf in vele gevallen geen sprake is, terwijl overigens de resultaten, welke met de bedrijven worden verkregen, gewoonlijk zeer teleurstellend zijn ²⁾.” Hier stuiten dus de goedbedoelde pogingen van het Gouvernement af op de geesteshouding van den Indo-Europeaan, die in dit opzicht voor een niet gering deel wordt beheerscht door een meer of minder groote minachting voor alle handenarbeid. Geheel hiermee in overeenstemming is het mislukken van een andere poging van Gou-

1) Vgl. Rapport Maasgemeenten, Rapport Bommelerwaard en Rapport Westelijk Noordbrabant.

2) Indisch Verslag, 1933, blz. 376.

vernehmenswege, namelijk de poging om door nijverheidsonderwijs en andere hulp in die richting een Indo-Europeeschen middenstand te doen ontstaan. De daartoe opgerichte scholen worden overwegend door de inheemsche bevolking bezocht.

Een ander typisch voorbeeld is het mislukken van de pogingen om in Palembang de katoenteelt uit te breiden, omdat de inheemsche bevolking, geheel terecht, meer voordeel zag in de bevolkingsrubbercultuur. Ook het niet slagen van stroocarton- en aardappelmeelfabrieken in Friesland, doordat men daar weinig voor fabrieksarbeid voelt, kan hier genoemd worden.

En tenslotte zou men kunnen wijzen op wat Van Vuuren — maar dan in een ander verband — voor Tapanoëlie vermeldt: „waar een landstreek Simenoelang Toroean, die ethnografisch ongetwijfeld tot de onderafdeeling Hoogvlakte behoorde, maar economisch al hare belangen had te Baroes, werd ingedeeld bij de Hoogvlakte.

Een verzet hiertegen, dat militair optreden noodzakelijk maakte, was het gevolg en tenslotte moest gemelde streek toch bij Baroes gevoegd worden, waarna niet de minste moeilijkheden meer ondervonden werden ¹⁾.”

Het hier gegeven overzicht van de beteekenis, die de sociale aardrijkskunde kan hebben als practische wetenschap is, ofschoon gebrekkig, toch wel voldoende om aan te toonen hoe belangrijk het aandeel van deze wetenschap behoort te zijn in het regeeringsbeleid. Voor Nederland is dit reeds herhaaldelijk betoogd, maar ook voor Nederlandsch-Oost- en West-Indië moet hierop nog eens nadrukkelijk de aandacht worden gevestigd, omdat practische koloniale arbeid gewoonlijk juist aangrijpt in de relatie mensch-aarde. Verschillende reeds aangehaalde voorbeelden uit Nederlandsch-Indië zouden kunnen dienen om ook dit te illustreeren. Helaas is de beteekenis van de sociale aardrijkskunde voor het regeeringsbeleid daar nog uiterst gering. In 1924 moest Van Vuuren nog schrijven: „Er is thans pas één opgeleid geograaf in Indië, mogen er spoedig meerdere volgen ²⁾.” Wel is de toestand sindsdien gewijzigd, thans zijn er verschillende sociaal geografen in Indië,

1) Van Vuuren, Eerste maatregelen in pas geannexeerd gebied, 1910, blz. 41.

2) Van Vuuren, Practische Geografie, in Gedenkboek R. Schuiling, 1924, blz. 353.

die echter, voor zoover bekend, uitsluitend in het onderwijs werkzaam zijn en naast dit werk niet veel gelegenheid meer vinden om een begin te maken met het onderzoek van de talloze sociaal geografische problemen, die zich daar voor doen.

Er bestaat slechts weinig sociaal geografische literatuur over Indië, terwijl toch een systematisch sociaal geografisch onderzoek, om te beginnen van Java, zoo hoog noodig is, nog noodzakelijker dan dergelijke studies voor Nederland zijn, om de uitgebreidheid van het terrein en om de ingewikkeldheid en den bijzonderen aard van de problemen.

Het zou in dit verband óók zeer wenschelijk zijn, dat er sociaal geografen aan verschillende Indische Departementen werden verbonden, terwijl een sociaal geografische scholing van de B.B. ambtenaren, naast de bestaande juridische, taalkundige, volkenkundige en staathuishoudkundige opleiding, voor de praktijk belangrijke voordeelen met zich mede zou brengen ¹⁾.

Voor het beoefenen van de sociale aardrijkskunde als praktische wetenschap zal diepgaande kennis van de problemen betreffende de relatie mensch-aarde in een bepaald gebied echter niet voldoende zijn. Wanneer men meer wil geven dan de verklaring van de waargenomen verschijnselen alleen, wanneer men de lijnen wil uitstippelen, waarlangs de ontwikkeling van een groep in verband met de relatie mensch-aarde het best zal kunnen verlopen, wanneer men wil wijzen op mogelijke verbeteringen, die wellicht niet alleen gewenscht maar ook noodzakelijk zijn, wanneer men dus met andere woorden op wetenschappelijke gronden invloed wil uitoefenen op het leven van welke innerlijk volledige gemeenschap dan ook, dan zal naast groot wetenschappelijk inzicht, werkelijke liefde voor die groep noodzakelijk zijn. Liefde, die niet alleen wetenschappelijke toewijding en verantwoordelijkheidsgevoel doet ontstaan voor de oplossing van de zich voordoende problemen, maar een toewijding, die den onderzoeker zich zooveel mogelijk zal doen verplaatsen in de belangen en gevoelens van de groep, om de aan te bevelen veranderingen met de grootste takt zoo harmonisch mogelijk te doen aansluiten aan dat, wat er in die groep aan goeds en schoons bestaat.

1) Vergelijk ook Van Vuuren, De geschiktheid van den sociaal-geograaf voor beroepen in het practische leven. Tijdschrift voor het onderwijs in de aardrijkskunde, 1935, blz. 16/17.

Wijsheid naast diepgaande kennis zal een ieder moeten bezitten, die zich met de oplossing van sociale vraagstukken bezig houdt.

Maar er is meer. Wil men op juiste wijze ordenen, dan zal men niet alleen de uiting moeten nemen, die bij eerste beschouwing als verkeerd opvalt, maar men zal moeten nagaan waar daarvan de oorzaak ligt, om daarop invloed uit te oefenen. Het zal dan blijken, dat de diepste oorzaak altijd is gelegen in de geesteshouding van de groep, in de verhoudingen, in de opvattingen die daar heerschen. De verhoudingen kan men wijzigen door maatregelen, maar dit zal geen blijvende verbetering met zich mede brengen, als men er niet in slaagt verandering te brengen in de mentaliteit van de groep, die een doelstelling met zich mede brengt, welke de verkeerde verhoudingen ten slotte veroorzaakt, zoowel in de woonruimte als in de groep.

Het sociaal geografisch onderzoek loopt dus uit op een aanduiden van de diepste oorzaken van verkeerde toestanden, als logisch gevolg van het doordenken en doorzoeken van een der vier zijns-oorzaken, namelijk de doel-oorzaak, bij het bestudeerde verschijnselencomplex. Zoo komt men er toe te wijzen op de zoo noodige versterking van den gemeenschapszin, op de noodzakelijkheid van sociale rechtvaardigheid en naastenliefde als de middelen ter verbetering.

Deze gedachten worden door Van Vuuren met nadruk naar voren gebracht, onder andere in zijn Inleiding tot de Sociaal Geographische Mededeelingen: „*De toekomst zal zich derhalve moeten richten naar een herstel van de gemeenschaps-gedachte. . . . Dit is de winst door de sociale aardrijkskunde verkregen door verdieping van het inzicht in de relatie menschnatuur*¹⁾.”

„*Hier bereikt de sociale geographie haar hoogtepunt. Zij is als wetenschap betrokken op de idee van de sociale gerechtigheid*²⁾.”

Dit is meer dan een regeling van de materieele verhoudingen in groep en woonruimte, het is tevens en vooral het uitoefenen van invloed op de doelstelling van de groep, om zoo tot den gewenschten vorm te komen.

Om dit te kunnen doen, zal men echter eerst een antwoord

1) Van Vuuren, Ter Inleiding, Sociaal Geographische Mededeelingen, 1942, blz. 17.

2) Van Vuuren, Ter Inleiding, Sociaal Geographische Mededeelingen, 1942, blz. 15.

moeten geven op vragen als: Hoe behoort de doelstelling van de groep te zijn? Hoe behoort zij te handelen? Hoe behooren de verhoudingen in de groep te zijn? enz., enz., omdat men een basis moet hebben waarvan men kan uitgaan. Dit komt dus neer op het betrekken van de ethiek in de oplossing dezer problemen, hetgeen heel begrijpelijk is, aangezien het hierbij gaat over het richten van menselijke handelingen. Van V u u r e n merkt hierover op: „Het is immers de dure plicht van alle beoefenaars der sociale wetenschappen, dat zij thans de grondslagen aangeven, waarop het welvaartstreven des menschen n o o d w e n d i g moet berusten. Niet alleen bezien van abstract theoretische zijde — hoezeer ik de nuttigheid daarvan erken — maar ook van den kant der sociale ethiek ¹⁾.”

Over de sociale ethiek zelf echter heerscht in het geheel geen eenstemmigheid. „De ethiek heeft als materieel object . . . de menselijke daden d.w.z. die daden, welke door het vrije redelijke streefvermogen worden gesteld . . . Zij wil achterhalen, waardoor de menselijke daden die geheel eigensoortige kwaliteit verwerven, welke zedelijke goedheid wordt genoemd, om met die maatstaf de bepaalde menselijke daden onder moreel opzicht te meten

Het doel is het vaste punt, waarin ieder behoren verankerd ligt; goed kan alleen zijn dat wat de mens brengt tot dat waartoe hij *bestemd* is De zedelijkheid zal dus voor de mens dat zijn, wat hem die passende voltooiing schenkt, waardoor hij zijn einddoel bereikt.

De vraag naar het criterium van dit passende is geweldig omstreden; er heerst zoveel meningsverschil, dat een goed deel der algemene ethiek gewijd dient te zijn aan de beoordeeling van de diverse opvattingen in dezen, de zgn. moraal-systemen ²⁾.”

Het zedelijk goede wordt dus zeer verschillend geïnterpreteerd en daarom zal de levensbeschouwing van den socialen onderzoeker van grooten invloed zijn op de door hem uit zijn onderzoek getrokken conclusies, zoodra hij het „neutrale” terrein van de zijns-wetenschap verlaat, om zich te gaan begeven op dat van de praktische wetenschap.

„Practisch weten brengt onmiddellijk de vraag naar de zin van „goed”, „waarde” ³⁾.”

1) Van Vuuren, De welvaart van het Nederlandsche Volk en de nood in den Landbouw, 1934, blz. 3.

2) Hoogveld, Inleiding tot de wijsbegeerte, II, 1941, blz. 296/297.

3) idem idem I, ²1939, blz. 237.

Het beantwoorden van deze vraag ligt niet op den weg van den sociaal geograaf als zoodanig. De wijze waarop zij beantwoord wordt is echter van zoo overwegende beteekenis voor de oplossing, die aan de problemen van de practische sociale aardrijkskunde zal worden gegeven, dat wij hieraan niet geheel voorbij kunnen gaan. Iedere sociale onderzoeker namelijk zal hierop voor zich zelf een bewust en weldoordacht antwoord moeten geven, wil hij vruchtbaar werkzaam zijn. Wij zullen daarom hierover met behulp van het eenmaal gekozen wijsgeerige systeem nog enkele opmerkingen moeten maken, zonder er nochtans diep op in te gaan, daar het niet meer op het terrein van de sociale aardrijkskunde is gelegen.

Hoe het Thomisme de vraag naar „goed”, „waarde” beantwoordt, kan het best worden uiteengezet door over te nemen, wat Hoogveld hierover schrijft in zijn hoofdstuk over Practische wetenschappen.

„Het idealistisch-realisme brengt vanzelf mee, dat het goed niet onder gaat in subjectiviteit, maar een objectieve zin heeft. En daarmee is vanzelf gegeven de gebondenheid aan het zijn. Zeer kort samengevat menen we aldus de thomistische waardeleer te kunnen schetsen: Goed en zijn vallen samen naar realiteit; zij zijn alleen logisch onderscheiden, in zoverre „goed” een heenwijzing in zich sluit naar een streven.

Men onderscheidde nu: werkelijk bestaand goed en goed als ideaal, als doel, dat nog verwerkelijkt moet worden. Als werkelijk bestaand is het „dit zijnde”, dat dus een zekere zijnsgraad heeft m.a.w. een zekere voltooidheid, dus een zekere perfectie. Zo heeft het goed als het ware iets statisch in zich, maar als goed heeft het ook een dynamisch element, dit is het zich handhaven van dit zijnde. Maar daarmee zou in deze wereld toch nog een zekere stabilisatie heersen, die gelijk zou zijn aan een betrekkelijke stilstand. Er is in alle dingen een expansie-drang, een natuur, die in werken uitbloeit; alles is dus aangelegd op een evolutie d.i. een verdere vervolmaking van zichzelf en van de totaliteit. Zo is er dus een drang naar zijns-ontvouwing.

Bij de mens is deze drang er, naast de fysieke natuurontvouwing *met kennis van het doel als doel*, er is bewuste en redelijke streving. *Het goed als ideaal*, als een te verwerkelijken iets wordt gekend. Hij streeft naar een zijns-ontvouwing, een vervolmaking, die in zijn eigen hand is gelegd. Ten dele

is dit een verwerklijken van idealen door vormgeving aan de stof, verder door leiding en hoger opvoeren van eigen geesteswerkzaamheid en van samenlevingsvormen. *We kunnen dit cultuur noemen.* Maar de zijns-vervolmaking in hoogste zin is die, waardoor hij de zedelijke goedheid in steeds hoger mate in zichzelf tot uitdrukking brengt. Deze is alleen mogelijk in de wil, en in de wil, omdat hij vrijheid bezit. En met die vrijheid wordt het categorisch „moeten”, de zedelijke plicht geboren.

In die algemene ontvouwing van de beperkte natuurdingen zijn bij het dooreenkruisen van eindeloos vele werkende en strevende dingen, talloze conflicten mogelijk, waardoor het „physieke kwaad” ontstaat. Ook de mens als natuurwezen deelt in dit kwaad. Bij de mens echter is er om zijn vrijheid en tevens beperktheid een conflict mogelijk binnen de sfeer van zijn eigen innerlijk strevingsleven. *Hij moet de zelfopbouw van zijn ethische persoon, zijn eigen vervolmaking voltrekken volgens de rede.* Zijn redelijke natuur ontvouwt zich niet vanzelf naar redelijkheid, maar hij moet daarbij het werk in eigen hand nemen. En zijn vrijheid laat ruimte voor een onredelijke waarde-realisatie, voor een realisatie, waarbij de waarde-hiërarchie wordt verstoord. Daamee is het ethisch kwaad geboren. Hij stuurt dan niet aan op zijn specifiek-menselijke voltooiing, bereikt daarom ook niet de vervolmaking, die bij zijn natuur past, hij zal zodoende dus ook niet zijn eigen, menselijk doel bereiken.

Die opgang naar het goede dus naar het verdere goede in de natuur, is voor den thomist een beperkte en gebrekkige navolging van de volstrekt-zijnde, de Zijnde, dus Alvolmaakte, dus Al-Goede, God. Er is een deelhebben in aan Gods goedheid. Maar bij de mens heeft deze opgang weer zijn geheel bijzondere betekenis, hij is de *vrije ontvouwing van de mens naar God toe*. Vandaar dat het zedelijk kwaad is een zijns-verschrompeling van God af¹⁾.”

Welke betekenis heeft dit nu voor de sociale aardrijkskunde? Hoogveld zegt in het zoo juist aangehaalde citaat, dat de mensch streeft naar een zijns-ontvouwing, een vervolmaking die in zijn eigen hand is gelegd en dat dit ten deele een verwerklijken van idealen is door vormgeving aan de stof, verder door leiding en hooger opvoeren van eigen geestes-

1) Hoogveld, Inleiding tot de wijsbegeerte, I, ² 1939, blz. 238/239.

werkzaamheid en van samenlevingsvormen. Al deze vormen van zijns-ontvouwning, die wij cultuur kunnen noemen, komen ook in de relatie mensch-aarde tot uiting.

Bij de vrije ontvouwning van den mensch naar God toe, zullen ook zijn cultuuruitingen daarmee in overeenstemming zijn, zal er dus onder andere de rust der orde heerschen in de door hem gestichte gemeenschappen, een orde die gegroeid is van binnen uit, omdat zij gebaseerd is op het innerlijk evenwicht der enkelingen. En deze goed geordende gemeenschap zal ook een juist, een harmonisch gebruik maken van haar woongebied, omdat door haar de waarde-hiërarchie niet wordt verstoord en voor haar het zwaarste weegt, wat ook in werkelijkheid het zwaarste is.

Is deze ontvouwning van den mensch naar God toe afwezig of geremd, dan zal dit eveneens onherroepelijk van invloed zijn op zijn cultuuruitingen. Het zal zich doen gevoelen in de onderlinge verhoudingen binnen de groep, het zal merkbaar worden in het gebruik, dat de gemeenschap gaat maken van haar woongebied.

Hollenberg schrijft aan het slot van zijn beschouwingen over de corporatieve organisatie der maatschappij: „Waar de levenloze natuur krachtens een onverbidde lijke natuurwet het ordeplan van den Schepper verwezenlijkt, waar het bezielde maar redelooze wezen dit krachtens zijn levensbeginsel of instinctmatig doet, is het den mensch gegeven met kennis van zaken, met inzicht, met bewustzijn, met vrijen wil en krachtens eigen bepaling aan de orde in het heelal mee te werken, als „causa secunda” medeschepper te worden. Miskent hij deze natuurlijke orde, dan wordt de samenleving tot een chaos; laat hij zich daardoor bij de inrichting der samenleving leiden, dan wordt ze een kosmos; dan ontstaat die wondervolle eenheid in de veelheid, die harmonische afstemming op en aanvulling van elkander, die de schoonheid der schepping uitmaakt en van den oorsprong der aard af als een loflied op Gods werk weerklinkt.

De schoonheid is de „splendor ordinis”, de weerglans van de orde. De weerglans van deze orde in de samenleving is de welvaart, de bloei van het economische, cultureele en nationale leven en voor alles ook de vrede. Waar de orde in de maatschappij verwezenlijkt is, heerscht de sociale vrede; waar ze in het nationale en internationale leven wordt nagestreefd, daalt de vrede neer tusschen burgers en volken. Vrede is de

vrucht der orde; vrede is niets anders dan de uitstraling van deze orde, de toestand, dat eenieder op zijn juiste plaats gesteld is, dat iederé persoon en elke gemeenschap in nationaal en internationaal opzicht, haar juiste en wezenlijke taak vervult, het evenwicht van alle verhoudingen, dat het geluk van allen bevordert ¹⁾."

Het miskennen van deze natuurlijke orde is dus de eigenlijke reden van de steeds toenemende evenwichtsverstoringen, die wij allerwege waarnemen en die ook in de relatie menschaarde de verkeerde toestanden veroorzaken. Deze miskennis uit zich op velerlei wijze en op zeer verschillend gebied.

Wat is hierbij nu de cardinale misvatting, waarop tenslotte al deze uitingen zijn terug te voeren?

Men voelt van hoe groote beteekenis het antwoord op deze vraag is, omdat daarin tevens het uitgangspunt voor alle blijvende verbeteringen is gelegen.

Een steeds dieper doordenken en doorzoeken van al de bestaande wanverhoudingen zal tenslotte allerwege, als diepste oorzaak, stuiten op het loslaten of niet aanvaarden van Christus door al die gemeenschappen, die Hem kennen of althans kunnen kennen, op het verloren gaan of het niet aanvaarden van de gedachte, dat Christus, de God-Mensch, de centrale plaats inneemt in heel het wereldgebeuren.

Het uitgangspunt voor alle radicale verbeteringen zal dus het weer binnenvoeren van Christus moeten zijn, niet alleen in het particuliere, maar ook in het maatschappelijke leven, zoodat Hij uiteindelijk het doel is waarnaar allen streven. Zoodat ook Hij Degeen is van Wien alle regelingen ter verbetering uitgaan in dezen zin, dat overal Zijn principes zegewieren, overal Zijn Koningschap zal worden erkend, niet alleen door den enkeling, maar ook door de gemeenschap, niet alleen in naam als dekmantel van veel verkeerds, maar in werkelijkheid door het eerlijk beleven van Zijn leer.

Dan zullen langzamerhand van binnen uit de noodige wijzigingen in de mentaliteit ontstaan, die zullen uitloopen op een in gemeenschappelijk overleg geordende samenleving, waar de twee sociale deugden van rechtvaardigheid en naastenliefde het geheel zullen beheerschen als Christus eindelijk algemeen als Koning wordt erkend.

1) Hollenberg, De corporatieve organisatie der maatschappij, 1942, blz. 221/222.

LITERATUUR.

- Angelinus O. M. Cap., P. Dr., Wijsgerige Gemeenschapsleer.
I. De gemeenschap op zich. 2e druk, Utrecht—Nijmegen, 1939.
II. De gemeenschap in haar verhouding tot haar leden. 2e druk, Utrecht—Nijmegen, 1940.
- Bakker, J. P., De behandeling van het physisch milieu in Nederlandsche sociaal-geografische plattelands-monografieën. Mensch en Maatschappij, 1943, blz. 84—96.
- Berg, B. K. van den, Het laagveengebied van Friesland. Diss., Utrecht, 1933.
- Berg, Dr. I. J. M. van den, Logica I, Inleiding, Utrecht—Nijmegen, 1940.
- Bergh van Eysinga, L. M. van den, Bijdrage tot de sociaal-geografische kennis der gemeente Velsen. Diss., Utrecht, 1933.
- Beysens, Dr. J. Th., Logica of Denkleer. 3e druk. Leiden 1923.
— Ontologie of Algemeene Metaphysica. 2e druk. Hilversum, z. j.
- Brouwer, D. A., Ameland. Een sociaal-geografische studie van een waddeneiland. Diss., Utrecht, 1936.
- Brunhes, Jean, La Géographie humaine, 3e ed. Paris 1925.
- Bruyne, F. H. de, De Ronde Venen. Een sociaal-geographische studie van een gedeelte van het Hollandsch-Utrechtsche weidelandschap. Diss., Utrecht, 1939.
- Byhouwer, Dr. Ir. J. T. P., Nederlandsche Tuinen en Buitenplaatsen. Amsterdam, 1942.
- Cools, R. H. A., De geographische gedachte bij Jean Brunhes. Diss., Utrecht, 1942.
- Dijk, L. J. van, Landschapsbedrijven als middel tot opheffing van onontwikkelde streken in Nederlandsch-Indië. Diss. Wageningen, 1942.
- Faber, m. i., Dr. F. J., Nederlandsche Landschappen. Bodem, Grond en geologische Bouw. Gorinchem, 1942.
- Febvre, Lucien, avec le concours de Lionel Bataillon., La Terre et l'Évolution Humaine. Introduction géographique à l'Histoire. Paris, 1922.
- Gredt. O. S. B., Joseph, Die aristotelisch-thomistische Philosophie.
I. Logik und Naturphilosophie. Freiburg i. B., 1935.
II. Metaphysik und Ethik. Freiburg i. B., 1935.
- Heeringa, T., De Graafschap. Een bijdrage tot de kennis van het cultuurlandschap en van het Scholtenprobleem. Diss., Utrecht, 1934.
- Hellpach, Willy, Dr. phil. et med. Die geopsychischen Erscheinungen. Wetter und Klima, Boden und Landschaft in ihrem Einfluss auf das Seelenleben. 3e Auflage Leipzig, 1923.
- Hettner, Alfred. Die Geographie, ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden. Breslau, 1927.
- Hollenberg, Dr. A., De corporatieve organisatie der maatschappij. Nijmegen—Utrecht, 1942.
- Hoogveld, Dr. J. H. E. J., Inleiding tot Leven en Leer van S. Thomas van Aquino. 3e druk. Nijmegen—Utrecht, 1939.

- Hoogveld, Dr. J. H. E. J., Inleiding tot de Wijsbegeerte.
I. Beginselen der wetenschapsleer. 2e druk, Utrecht—Nijmegen, 1939.
II. Wezen en taak der Wijsbegeerte. Nijmegen—Utrecht, 1941.
- Indisch Verslag, 1933.
- Keuning, H. J., De Groninger Veenkoloniën. Een sociaal-geografische studie, Diss., Utrecht, 1933.
- , Dr. H. J., Geografie, in *Scientia*, II, blz. 181—206, Utrecht, 1938.
- , De mensch als object van de geografie. Eenige beschouwingen naar aanleiding van Alfred Rühl „Einführung in die allgemeine Wirtschaftsgeographie“. Tijdschrift voor Economische Geographie, 1939, blz. 221—232.
- , Geomorfologie in de Landbeschrijving van Nederland, in Dr. J. B. L. Hol. Ter eere van haar 25 jarig Doctoraat 1916—1941, blz. 80—85.
- , Differentiatie en Integratie. Sociaal Geographische Mededeelingen, 1942, blz. 192—204.
- Klok, J., Voorne en Putten. Diss., Utrecht, 1939.
- Krul, W. F. M. J., De drinkwatervoorziening van Nederland uit geografisch en hydrologisch oogpunt. Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap, 1936, blz. 489—521.
- Kuperus, G., Het cultuurlandschap van West-Soembawa. Diss., Utrecht, 1936.
- Leutenegger, Dr. Albert, Begriff, Stellung und Einteilung der Geographie. Gotha, 1922.
- Maanen, T. van, De afvoer, verwerking en het gebruik der vaste afvalstoffen der gemeente 's-Gravenhage. Tijdschrift der Nederlandsche Heidedemaatschappij. 1931.
- Rapport betreffende de uitkomsten van een welvaartsonderzoek in de Bommelerwaard door S. Herweyer en A. Maris, kandidaten i.i. en Ir. S. Oedin i.i. onder algemeene leiding van L. van Vuuren, Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. (1942).
- Rapport betreffende de Maasgemeenten, uitgebracht aan de Kamer van Koophandel en Fabrieken te 's-Hertogenbosch, naar aanleiding van een sociaal-economisch-geographisch onderzoek, onder leiding van L. van Vuuren, (1935).
- Rapport betreffende een algemeen onderzoek naar de sociaal-economische structuur van het gebied der Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Westelijk Noordbrabant, door L. van Vuuren, 1939.
- Rapport betreffende een algemeen onderzoek naar de sociaal-economische structuur van het district der Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Salland, door L. van Vuuren, 1941.
- Rapport betreffende een onderzoek naar de sociaal-economische structuur van een gebied in de provincie Utrecht, omvattende Utrecht als centrumgemeente en negen randgemeenten, door L. van Vuuren, 1938.
- Rapport Vlissingen, uitgebracht aan de commissie grenswijziging Vlissingen, door Chr. van Paassen en G. J. van den Berg, doctorandi sociale geographie onder leiding van L. van Vuuren, 1943.
- Rapport betreffende een onderzoek naar de welvaartsbronnen van de gemeente Zwolle, door L. van Vuuren, 1939.
- Sassen, Dr. Ferd., Wijsbegeerte van onzen Tijd. 2e druk. Nijmegen—Utrecht, 1940.
- Spethmann, Dr. Hans, Dynamische Länderkunde. Breslau, 1928.

- Standaard, A., Overzicht van enkele opvattingen betreffende het landschap, behandeld op het aardrijkskundig congres van 1938. Sociaal Geographische Mededeelingen, 1942, blz. 166—182.
- Steigenga, W., Werkgelegenheid en werkloosheid in de agrarische productie. Diss. Utrecht, 1939.
- Tellegen, Ir. B. D. H., De werkkring van een Nederlandsch civielingenieur in het Buitenland. Sociaal Geographische Mededeelingen, 1942, blz. 107—123.
- Valk, J. G. van der, Ernst Kapp. 1808—1896. De beteekenis van zijn denkbeelden voor de sociale geographie van de 20ste eeuw. Diss. Utrecht, 1939.
- , Dr. J. G. van der, Het structuurbegrip in de sociale geographie, Sociaal Geografische Mededeelingen, 1942, blz. 19—28.
- Velthoven, H. van, Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch. Deel I, Diss. Utrecht, 1935. Deel II, 1938.
- Verkade—Cartier van Dissel, E. F., De mogelijkheid van Landbouwkolonisatie voor Blanken in Suriname. Diss. Utrecht, 1937.
- Vermooten, W. H., De mens in de geographie. Diss. Amsterdam, 1941.
- Verstege, J. Ch. W., Geographie, regionaal onderzoek en geografische ordening. Een systematologische studie. Diss. Utrecht, 1942.
- Vidal de la Blache, P., Les genres de vie dans la géographie humaine. Annales de Géographie, 1911, p. 193—212, 289—304.
- , Principes de Géographie Humaine. Paris, 1922.
- Vink, Dr. C. J., De Inheemsche Landbouw, in Daar werd wat groots verricht. Nederlandsch-Indië in de XXste eeuw. 1941, blz. 357—369.
- Visscher, Dr. J., Emmen en Zuidoost-Drenthe. Een geografische Monografie. Utrecht, 1940.
- Vooy's, A. C. de, De trek van de plattelandsbevolking in Nederland. Bijdrage tot de kennis van de sociale mobiliteit en de horizontale migratie van de plattelandsbevolking. Diss. Utrecht, 1932.
- , Dr. A. C. de, Enkele opmerkingen over de geographie van het vreemdelingenverkeer. Sociaal Geographische Mededeelingen, 1942, blz. 66—74.
- Vuuren, L. van, Eerste maatregelen in pas geannexeerd gebied. Zaltbommel, 1910.
- , Practische Geographie, in Gedenkboek ter herinnering aan den 70sten verjaardag van R. Schuiling, 27 Mei 1924. blz. 346—353.
- , De Merapi. Bijdrage tot de sociaal geographische kennis van dit vulkanisch gebied. Utrecht 1932.
- , Een nationaal Park in Nederland. Utrecht, 1933.
- , De sociale beteekenis van den Landbouw. Goes, 1933.
- , De mensch als subject in de wereldeconomie, 1934.
- , De welvaart van het Nederlandsche Volk en de nood in den Landbouw. Nationale Bond Landbouw en Maatschappij, Brochure no. 4, 1934.
- , De geschiktheid van den sociaal-geograaf voor beroepen in het praktische leven. Tijdschrift voor het Onderwijs in de Aardrijkskunde, 1935.
- , Richtlijnen voor de stadsgeographie. Tijdschrift voor Economische Geographie, 1936. blz. 88—94.
- , Het onderzoek naar en de bevordering van de welvaart eener stad. 1940.
- , De Relatie Mensch-Natuur, in Dr. J. B. L. Hol. Ter eere van haar 25 jarig Doctoraat, 1916—1941. blz. 17—23.

- Vuuren, L. van, De binnenlandsche migratie in Nederland. Economisch-Statistische Berichten. 1942, no. 1366.
- , Ter Inleiding, Sociaal Geographische Mededeelingen, 1942. blz. 3—18.
- , De voortplanting van geographisch standpunt gezien. Sociaal Geographische Mededeelingen, 1942. blz. 185—191.
- Wessels, H. F., Gouda. Proeve eener stadsmonographie. Diss., Utrecht, 1939.
- Wijk, J. van, Het sierteeltcentrum Boskoop. Diss., Utrecht, 1941.
- Zuylen, H. J. van, De gemeente Herten. Dorp aan de overgang. Proeve van een sociaal-geografische monografie van een Midden-Limburgse gemeente. Diss., Utrecht, 1940.
- , Dr. H. J. van, Eenige aantekeningen over de ontwikkeling van de denkbeelden, die ten grondslag liggen aan de sociale geografie. Tijdschrift voor Economische Geographie, 1941. blz. 129—136, 169—180.

125

INHOUD.

INLEIDING	1
I. DE RELATIE MENSCH-AARDE	7
II. DE GROEP ALS BEWERKENDE OORZAAK	19
III. HET DOEL IN DE SOCIALE AARDRIJKSKUNDE	37
IV. DE WOONRUIMTE — STOF EN VORM	52
V. ANALYSE EN SYNTHESE	76
VI. DE SOCIALE AARDRIJKSKUNDE ALS PRACTISCHE WETENSCHAP	100
LITERATUUR	119

M. 225a

STELLINGEN.

I.

Ten onrechte verklaart Bakker, dat de geografie, die de relatie mensch-natuur tot uitgangspunt neemt, „per definitie“ den invloed der physische-milieu-krachten op de individueele en groepsverhoudingen als hoofdonderzoekingsobject zal moeten hebben.

(J. P. Bakker, De behandeling van het physisch milieu in Nederlandsche sociaal-geografische plattelandsmonografieën. Mensch en Maatschappij, 1943, blz. 96.)

II.

Het door elkander gebruiken van de woorden sociografie en sociale aardrijkskunde is verwarrend.

III.

Bij de nadere bepaling van een wetenschapsobject dient rekening te worden gehouden met alle vier oorzaken, waarvan volgens Aristoteles worden en zijn der dingen afhangen.

IV.

Bij een poging om de, in de Noord-Bevelandsche en andere Zeeuwsche gronden bestaande correlatie tusschen het kalkgehalte en de zanddeeltjes grooter dan 100 mikron te verklaren, zal men aandacht dienen te schenken aan de ter plaatse aanwezige duinformaties, welke kalkarm zijn.

V.

Het is economisch van belang, dat de Regeering meer aandacht besteedt aan de bestrijding van de verzouting der openbare wateren.

VI.

Voorzichtigheid is geboden bij het aannemen van Europeesche en Amerikaansche invloeden op de kunstprestaties van de Baliërs.

(Naar aanleiding van Dr. H. Th. Fischer, Contactmetamorfose, in Dr. J. B. L. Hol, Ter eere van haar 25 jarig doctoraat, 1941, blz. 32.)

VII.

Het gemis van behoorlijke kennis van het Maleisch of een andere inheemsche taal bij de Europeesche vrouw is een werkelijk nadeel voor de verhouding van de Europeanen en de inheemsche bevolking in Nederlandsch-Indië.

VIII.

De eisch van een speciaal-studie voor geschiedenis en aardrijkskunde bij de hoofdacte-examens in Nederlandsch-Indië is te zwaar in verband met de vooropleiding van de candidaten.

Diss

1